

การใช้ที่ดิน ในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑล ก่อนปี พ.ศ. 2325

อดิศร ทมวกพิมาย

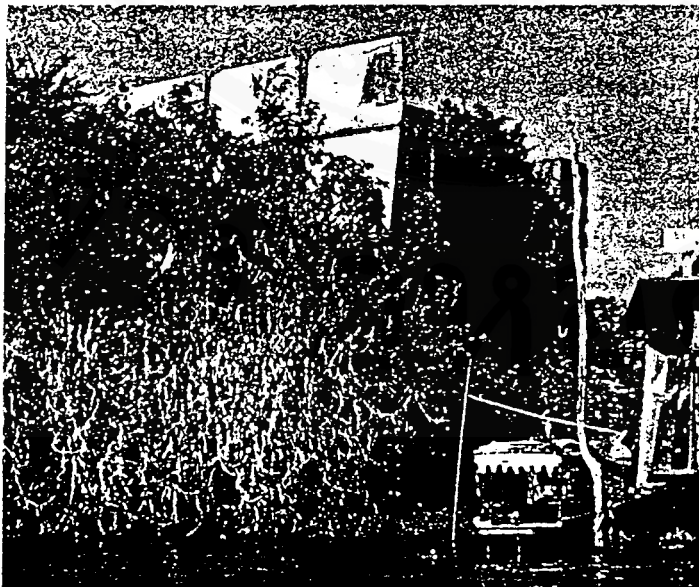
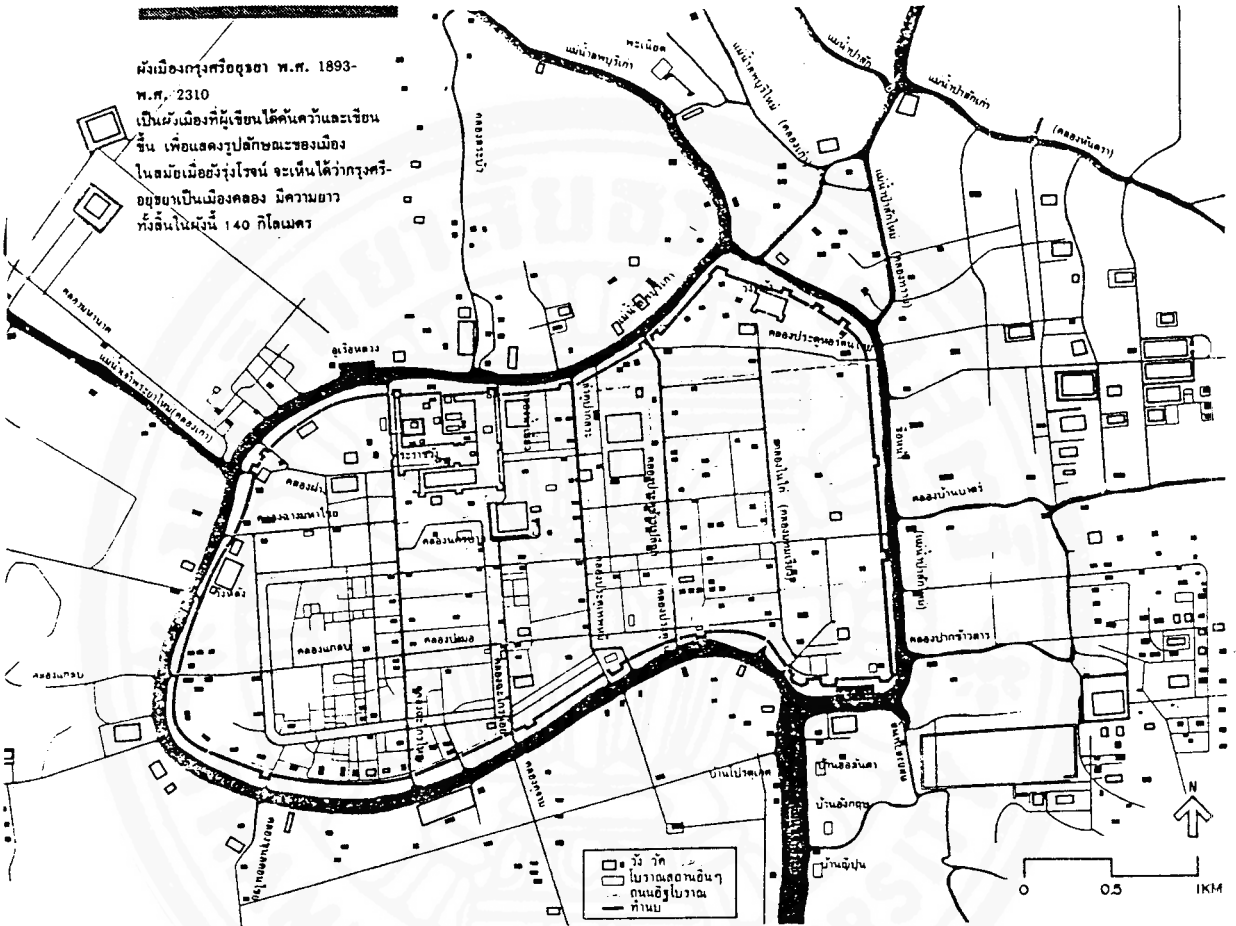
ข อพิจารณาสำหรับการศึกษาการใช้ที่ดิน
ปี ในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑลก่อนปี
พ.ศ. 2325 นั้น ผู้วิจัยจะศึกษาเป็น 2 ระยะ คือ
สมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี เพราะการใช้ที่ดิน
ในพื้นที่ดังกล่าวมีความเปลี่ยนแปลงด้วย
ปัจจัยการเมืองอย่างเห็นได้ชัด ยิ่งในสมัย
ธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตาก(สิน) เลือกภูมิทำเล
ของธนบุรีเป็นที่สถาปนาราชธานีของพระองค์
การใช้ที่ดินในเรื่องศูนย์กลางอำนาจกับชุมชน
จึงมีความแนบแน่นกว่าสมัยอยุธยามากนัก
ดังนั้นผู้วิจัยจึงขอแบ่งระยะเวลาการศึกษาออก
เป็น 2 ช่วงดังกล่าว เพื่อเป็นแนวทางในการ
ศึกษาเปรียบเทียบการใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯ
และปริมณฑลในช่วงปี พ.ศ.2325-2394 ซึ่ง

เป็นหัวใจสำคัญของเรื่องโดยตรง

บางกอก : ชุมชนตลาดน้ำและเมืองท่าด้านภาษี
ของอยุธยา

กรุงเทพฯเป็นชื่อที่รู้จักกันดีในสมัยอยุธยาคือ
บางกอก ซึ่งปรากฏในเอกสารบันทึกการเดินทาง
ของชาวตะวันตกในชื่อต่างๆกันออกไปอาทิ
เช่น Bangkok, Bangcoc, Bancok, Banckok,
Bangok, Bancocq, Bancock เอกสารร่วม
สมัยของชาวตะวันตกที่เคยเดินทางมาอยุธยา
และต้องผ่านบางกอก ได้บรรยายภาพของ
บางกอกเอาไว้ว่า เป็นเมืองปากแม่น้ำเจ้าพระยา
มีด่านคอยเก็บภาษีและตรวจตราเรือสินค้าที่
แล่นผ่านไปมา

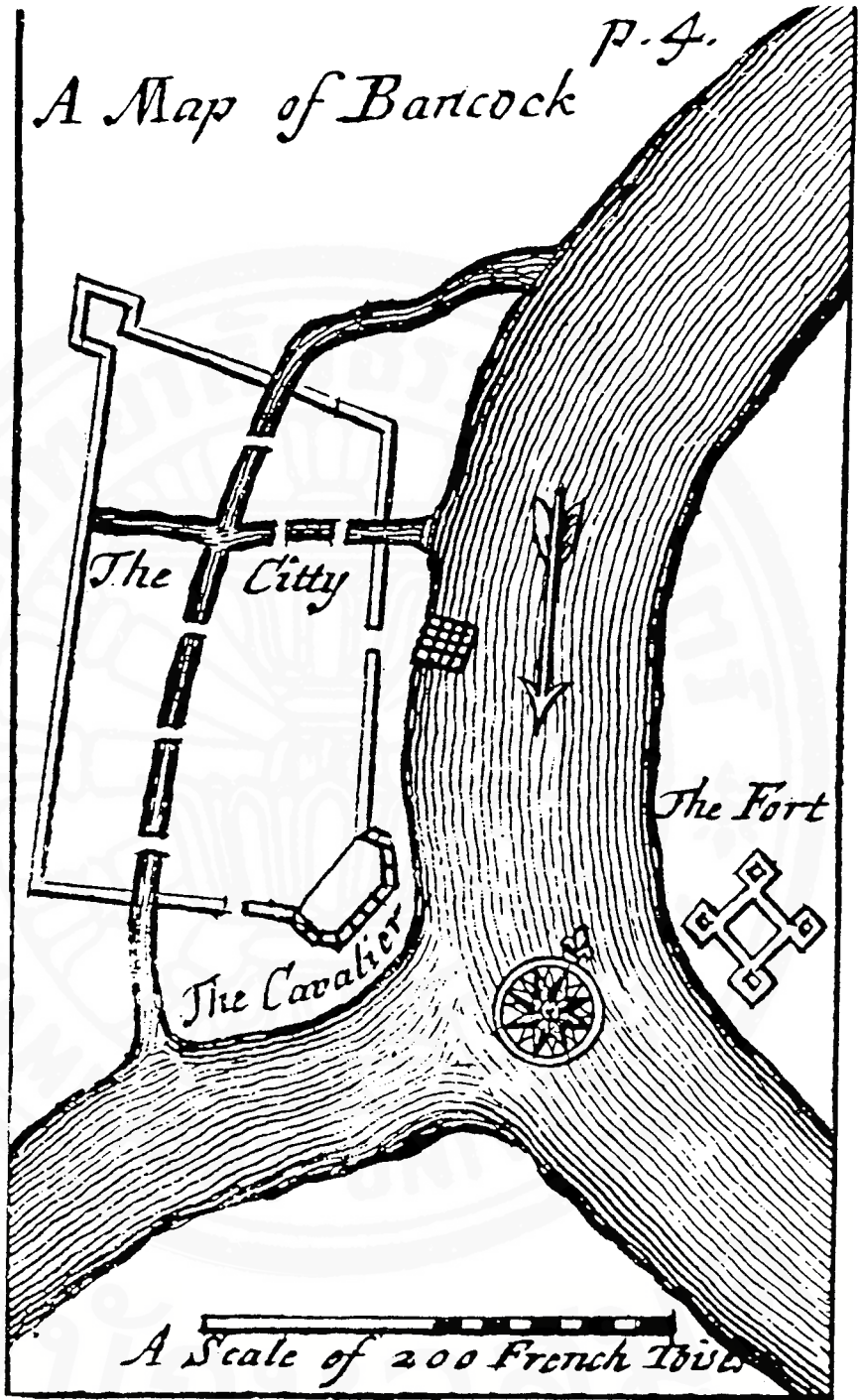
ภาพที่ 1

ป้อมเพชร พระนครศรีอยุธยา
 กรุงศรีอยุธยา มีกำแพงเมืองยาว 12 กิโลเมตร มีป้อมปราการ 17 แห่ง ป้อมเพชร เป็นป้อมที่ใหญ่ที่สุด ตั้งอยู่ทางใต้ตรงที่เรือสำเภาชาวต่างค้าจอดค้าขายสินค้า

P. 4.
A Map of Bancock

ภาพที่ 2

ผังเมืองบางกอก

ลา ลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงศรีอยุธยาปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นผู้ตีพิมพ์ อันที่จริงเมืองมีชื่อมาแต่เดิมว่าธนบุรีศรีมหาสมุทร

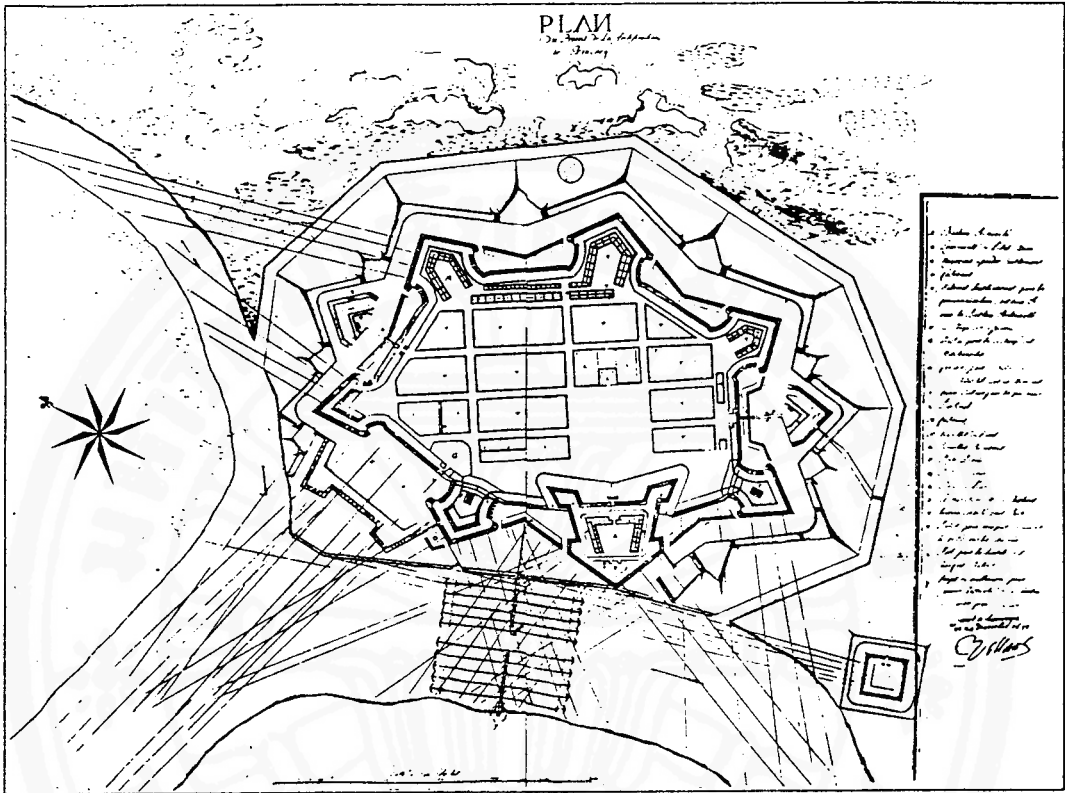
เราพอจะประเมินภาพของบางกอกและ อาณาบริเวณใกล้เคียงในสมัยอยุธยาได้ว่า เป็นลักษณะของชุมชนที่มีบ้านเรือนอยู่ตามริม แม่น้ำ การค้าต่างประเทศของอยุธยาทำให้เกิดชุมชนตลาดน้ำที่มีการเกาะตัวของชุมชนหนาแน่นพอประมาณ โดยมีป้อมด่านเก็บภาษีเป็นศูนย์กลางของชุมชน ในแผนที่ของฝรั่งเศสให้รายละเอียดของภาพบางกอกสมัยโบราณไว้อย่างน่าสนใจ การกำหนดให้แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแนวป้องกันข้าศึกตามธรรมชาติ และคูคลองที่ถูกขุดขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชา และในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทำให้บางกอกในสมัยนั้นมีสภาพของการเป็นเกาะกลางแม่น้ำอย่างเห็นได้ชัด การสร้างป้อมค่ายด่านภาษีซึ่งเป็นที่มั่นและเป็นจุดยุทธศาสตร์ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งมีชื่อเรียกกันว่า ป้อมวิชัยประสิทธิ์ หรือป้อมวิชาเยนทร์ ซึ่งเมื่อพิจารณาทำเลที่ตั้งพบว่าคล้ายคลึงกับป้อมเพชรภายในเกาะอยุธยา กล่าวคือ เป็นป้อมที่ตั้งอยู่บนตัวเกาะในบริเวณปากทางเดินเรือตามลำน้ำเจ้าพระยา (โปรดดูภาพหมายเลข 1,2,3 ประกอบ) ซึ่งเป็นจุดที่สามารถสังเกตการณ์เรือสินค้าผ่านไปมาได้โดยสะดวก ซึ่งสอดคล้องกับเอกสารดัทซ์ในปี พ.ศ. 2160-2161 ระบุว่า

จากปากน้ำเข้าไป 5 ไมล์เป็นที่ตั้งของเมืองล้อมรอบด้วยกำแพงมีชื่อว่า บางกอก ณ ที่นี้เป็นที่ตั้งของด่านภาษีแห่งแรกเรียกว่า ขนอนบางกอก (Canen Bangkok) ซึ่งเรือและสำเภาทุกลำไม่ว่าจะมาจากชาติใดก็ตามจะต้องหยุดจอดทอดสมอ และแจ้ง

ให้ด่านทราบก่อนว่า จะเข้ามาเพื่อจุดประสงค์อันใด (จดหมายเหตุการอนุรักษ์ฯ, 2525:16)

เหตุผลของปัจจัยทางยุทธศาสตร์และผลประโยชน์การค้า ทำให้การใช้ที่ดินในบางกอกเดิมจำกัดอยู่ภายในตัวเกาะและริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้านทิศตะวันออกฝั่งตรงข้าม และเขตใกล้เคียงริมแม่น้ำเจ้าพระยา สภาพการณ์ดังกล่าวทำให้เกิดการสร้าง ตลาดน้ำ (floating market) ของคนในพื้นที่ เพื่อรองรับเรือสินค้าที่จะต้องจอดแวะพักที่บางกอกทุกครั้งเพื่อให้นวนาง ณ ด้านขนอน ตรวจตราสินค้าทั้งขาขึ้นและขาล่องแม่น้ำทุกครั้งทุกคราวไป ซึ่งการจอดเพื่อรอรับการตรวจตราดังกล่าวกินเวลาข้ามวันข้ามคืน เนื่องจากเรือที่เข้ามาค้าขายมักเข้าตามปกติฤดูกาลคือช่วงลมสุภาภักดิ์ผ่านอ่าวไทย คือระหว่างเดือนพฤษภาคม-กรกฎาคม และช่วงเดือนตุลาคม-มกราคม ขึ้นอยู่กับว่าเป็นเรือที่แล่นมาจากทะเลอันดามันหรือทะเลจีนใต้ พันเวลานี้ไปแล้วจะเป็นช่วงที่อ่าวไทยมีพายุรุนแรง ไม่เหมาะกับการเดินเรือเข้ามาค้าขาย ในประวัติศาสตร์การค้าของอยุธยา ปริมาณเรือสินค้าที่แล่นไปมาระหว่างสยามกับจีนเป็นเรือที่มีมากที่สุด ซึ่งส่งผลให้ตลาดน้ำในบางกอกเต็มไปด้วยพ่อค้าเงินมากกว่าชาติอื่นๆ ในบันทึกของนิโคลาส แชร์แวง และบันทึกของซิมอน เดอ ลาลูแบร์ กล่าวตรงกันว่า มีชาวจีนอาศัยอยู่ในบางกอกมากกว่าชาติอื่นๆ มีความเป็นไปได้ว่าชาวจีนเหล่านี้มีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจในบางกอกอย่างสูง และในเอกสารไทยระบุว่า ในสมัย

ภาพที่ 3

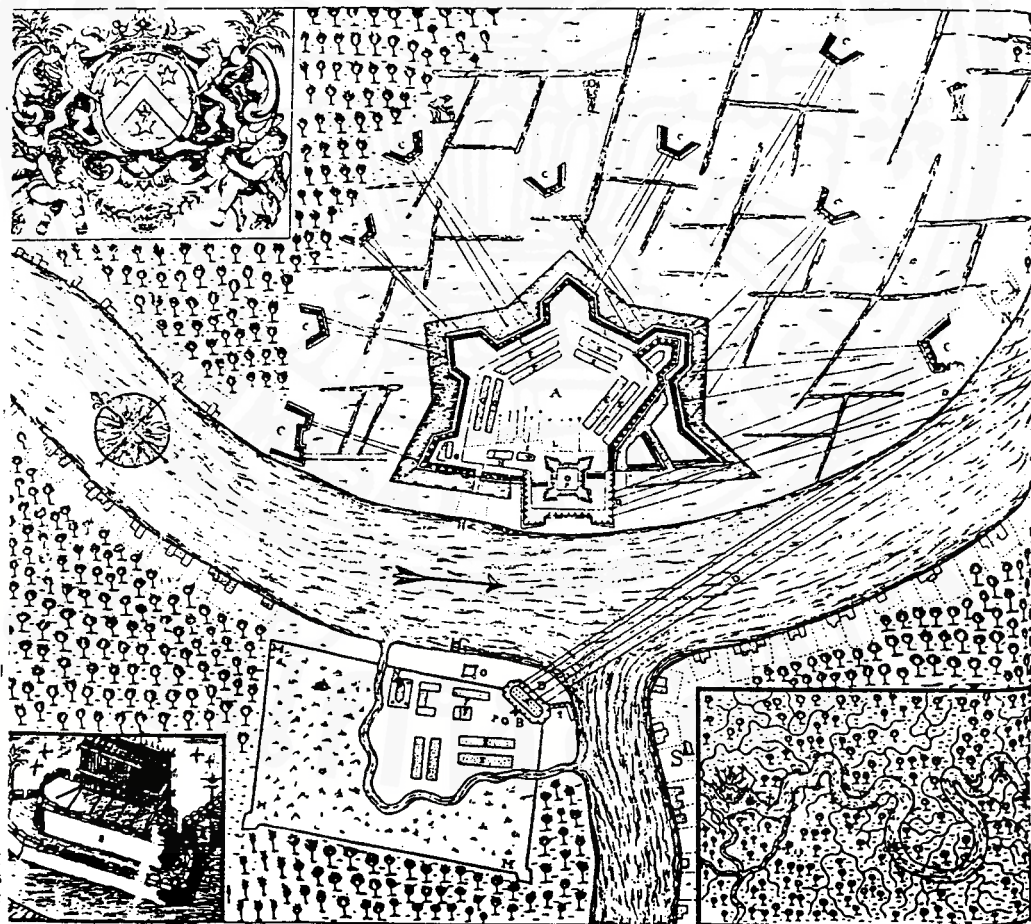
ผังป้อมกรุงเทพฯ
วิศวกรฝรั่งเศส ชื่อแวนแกง
ออกแบบไว้เมื่อประมาณ
พ.ศ. 2230

ป้อมซึ่งสร้างจริงที่กรุงเทพฯ
แสดงอยู่ในผังซึ่งทำขึ้นใน
ปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพื่อแสดง
การต่อสู้ระหว่างทหารฝรั่ง
เศสและทหารไทย ฝ่าย
ไทยซัดคลองเข้าไปประ
ชิดป้อมซึ่งฝรั่งเศสได้ยึด
ไว้ ทั้งนี้เพื่อลบล้างยุทธ
โศปกรณ์ให้แน่นอน

ภาพที่ 4

แผนที่ป้อมเมืองธนบุรี ศรีกรุงฝรั่งเสศคั่นแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑
 มงขิเกอวาลักกันดี เคลล์วอรัณนดี นายทหารช่างฝรั่งเสศที่รักษาป้อมคราวันัน ใต้ทำไว้

A ป้อมที่ฝรั่งเศสรักษาผู้ไทย	I โรงสาคของฝรั่งเศส
B ป้อมวิไชยประสิทธิ์ซึ่งฝรั่งเศสทำลายเป็นใหญ่
เสียแล้วทั้งไปรวมอยู่ที่ป้อม	L แนวค่ายซึ่งฝรั่งเศสเรือเสยเมื่อเตรียมการต่อสู้ไทย
C บรรดาค่ายที่ไทยตั้งล้อมฝรั่งเศส	M แนวกำแพงเมืองธนบุรี
D ทางปืนใหญ่ที่ฝรั่งเศสยิงกรีกาเป็นหลวง
อันเป็นเหตุให้กิศรบกันขึ้น	N วัดเสียน (คือวัดราชบูรณะ)
E โรงทหารฝรั่งเศส	O ศาลากลางเมืองธนบุรี
F ที่พักนายทหารฝรั่งเศส	P ดึกคิน
G โรงเก็บเสบียงอาหารของฝรั่งเศส	Q ค่ายไทยทำขึ้นตั้งปืนใหญ่ ๑ บอก หน้า ๒๐๐ ซี่
H ที่ขุดนายทหารผู้ใหญ่ฝรั่งเศส	R หอคอยไทยปลูกขึ้นบนป้อม B เพื่อสังเกตการรบ
	S แหนท้ำลำแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ปากน้ำ
ถึงป้อมเมืองธนบุรี

สมเด็จพระนารายณ์โปรดเกล้าฯ ให้กองทหารรับจ้างฝรั่งเศสมาตั้งบ้านเรือนในเมืองธนบุรีหรือเกาะบางกอกเดิม ซึ่งปรากฏชัดในแผนผังของนายพลเดส์ฟาร์ซในปี พ.ศ. 2231 ในชื่อของ *Plan du Projet de la Fortification de Bangkok* (จดหมายเหตุการอนุรักษ์, 2525: 26-27) (โปรดดูภาพประกอบหมายเลข 3,4) การจลาจลปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์ในปี พ.ศ. 2231 นั้นเอง ทำให้ชาวตะวันตกจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวโปรตุเกสและชาวฝรั่งเศส ได้ขอพระบรมราชานุญาตย้ายบ้านเรือนจากอยุธยาไปที่บางกอกแห่งนี้ สำหรับโปรตุเกสนั้น หลังจากมีปัญหาความขัดแย้งกับพ่อค้าชาวจีนและขุนนางไทยบางคน ได้เลือกที่จะขอพยายย้ายชุมชนบางส่วนของตนจากอยุธยาไปที่บางกอกแห่งนี้ในพื้นที่ที่เรียกกันว่า *กะฎีจีน* (อยู่ระหว่างวัดกัลยาณมิตรกับวัดโมฬีโลกยารามในปัจจุบัน) และได้แต่งงานกับคนในพื้นที่ซึ่งเป็นไทยบ้าง มอญบ้าง จีนบ้าง ซึ่งยังคงปรากฏโบสถ์ของโปรตุเกสที่ได้รับการบูรณะใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ให้เห็นบริเวณกะฎีจีนในปัจจุบัน (กรมศิลปากร, 2528) สำหรับฝรั่งเศสได้ตั้งชุมชนของตนเอง ขึ้นภายในตัวเกาะธนบุรีในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งได้กล่าวไว้ตั้งแต่แรกแล้ว ความหนาแน่นของชุมชนที่บางกอกหรือชื่อใหม่ว่า *ธนบุรีศรีมหาสมุทร* (เป็นชื่อที่ประกาศจัดตั้งเมืองเพิ่มขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ) จากข้อมูลที่ได้จากเอกสารตะวันตกพบว่า ความหนาแน่นของชุมชนมีปริมาณอยู่ในระดับปานกลาง แต่จะมีความหนาแน่นของประชากร

ตลอดแนวเขตริมแม่น้ำเจ้าพระยา ของตัวเกาะและฝั่งตรงข้าม แน่นหนาว่าพื้นที่เหล่านี้มีสภาพของตลาดการค้ามากกว่าอย่างอื่น

จากแผนผังของนายพลเดส์ฟาร์ซ ได้ให้รายละเอียดของพื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งก็คือกรุงเทพฯ ในปัจจุบันไว้ที่น่าสนใจมาก กล่าวคือ นอกจากป้อมค่ายฝรั่งเศสที่ตั้งอยู่ตรงข้ามปากคลองตลาดแล้ว พื้นที่โดยรอบเป็นแนวค่ายของกองทัพไทยที่ปิดล้อมฝรั่งเศสอยู่ เมื่อเกิดการจลาจลที่ลพบุรีในปี พ.ศ. 2231 กองทหารของพระเพทราชาและพระเจ้าเสือได้เข้าปิดล้อมกองทหารฝรั่งเศสที่บางกอกเอาไว้ พื้นที่ดังกล่าวมีลักษณะเป็นที่โล่งกว้าง และมีชุมชนอาศัยอยู่บางประปรายตลอดพื้นที่ริมแม่น้ำจนจรดวัดเลียบ (หรือวัดราชบูรณะในปัจจุบัน) ซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนขนาดใหญ่ มีชื่อที่น่าสังเกตว่า โดยปกติชุมชนสมัยก่อนที่จะมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนของตนเป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมทางศาสนา ถ้าเป็นมุสลิมจะมีมัสยิด และชาวจีนจะมีศาลเจ้าและโรงเจเป็นศูนย์กลางของชุมชน เลย์ป้อมค่ายของฝรั่งเศสขึ้นไปทางเหนือเป็นที่ตั้งของบ้านเรือนริมแม่น้ำอันเป็นลักษณะของการกระจายชุมชนตามแนวแม่น้ำ (ดูภาพประกอบหมายเลข 3,4) ดังนั้น ในเอกสารของฝรั่งเศสมักกล่าวเสมอๆว่า สองฟากฝั่งแม่น้ำมีบ้านเรือนและสวนผลไม้อยู่ทั่วไป ทำให้เชื่อได้ว่าในสมัยอยุธยาการกระจุกตัวของการใช้ที่ดินมีอยู่มากในพื้นที่เกาะฝั่งธนบุรีและฝั่งตรงข้ามที่เป็นป้อมค่ายและในเขตกำแพงเมืองธนบุรีสภาพดังกล่าว มีหลักฐานปรากฏให้เห็นก็คือ

วัดที่เชื่อกันว่าสร้างขึ้นในสมัยปลายอยุธยา เป็นอย่างน้อยปรากฏอยู่ให้เห็นในแผนผัง ได้แก่ วัดอมรินทราราม วัดบางหัวใหญ่ (วัดระฆัง) วัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) วัดโมฬีโลกยาราม ในขณะที่ฝั่งตะวันออกจะมีวัดโพธาราม(วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) วัดสลัก(วัดมหาธาตุวรวิหาร) (ในแผนผังของนายพลเดส์ฟาร์ช มีการแสดงตำแหน่งวัดบางวัดไว้ในแผนผังด้วย) และจากการขุดลอกคูคลองของชาวมอญในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทำให้เชื่อได้ว่า ชุมชนฝั่งตะวันตกมีลักษณะของการกระจุกตัวของชุมชนอยู่สูง และชุมชนที่อาศัยอยู่ส่วนใหญ่ก็คือมอญที่เป็นแรงงานไพร่ในพื้นที่นั้นเอง

สภาพของการใช้ที่ดินที่มีได้เป็นตลาดนั้นมีสภาพของการเป็นทุ่งนาและที่รกร้าง ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวว่าในปี พ.ศ.2311 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กองทัพเกณฑ์ไพร่พลออกไปทำนาค้านฝั่งตะวันออก ซึ่งเป็นที่รกร้างว่างเปล่าจนจรดพื้นที่แขวงเมืองนครไชยศรี และสาครบุรี (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ, 2480:78)

ข้อสรุปเบื้องต้นสำหรับการใช้ที่ดินในเขตบางกอกในสมัยอยุธยาและธนบุรี จึงมีลักษณะของการใช้ที่ดินเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา และมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเหตุผลทางการเมืองในเรื่องการสร้างป้อมค่ายเพื่อใช้ป้องกันข้าศึกที่จะยกทัพมาทางปากแม่น้ำ โดยมีชาวมอญเป็นชุมชนสำคัญภายหลังการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา

ในพื้นที่ปากน้ำ บางกอกและปากเกร็ด ในสมัยพระไชยราชาและในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเมื่อครั้งสมัยอยุธยา ชาวมอญเป็นแรงงานสำคัญในการนี้

เป็นที่น่าสังเกตว่าพื้นที่บางกอกแห่งนี้มีชาวมอญ ชาวจีน และชาวตะวันตกอาศัยอยู่มากกว่าคนไทย ทำให้เชื่อได้ว่าการอาศัยประโยชน์ชาวต่างชาติเหล่านี้ในทางเศรษฐกิจเพื่อการค้า และประโยชน์ในทางการเมืองในการช่วยป้องกันข้าศึกที่อาจจะยกเข้ามาทางปากแม่น้ำได้ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวมอญที่ราชอาณาจักรอยุธยาถือว่าเป็นคนในสังกัดไพร่ที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานตามระบบ) และด้วยเหตุผลเดียวกันนี้น่าจะอธิบายได้ว่า ลักษณะการใช้ที่ดินในเขตบางกอกน่าจะมีลักษณะพิเศษและแตกต่างกว่าเกาะอยุธยาเองซึ่งมีคนไทยส่วนใหญ่อาศัยอยู่ ข้อพิสูจนนี้ก็คือ แผนผังของฝรั่งเศสที่เขียนร่างขึ้นในปี พ.ศ. 2231 ระบุไว้อย่างชัดเจนว่า กำแพงเมืองของเมืองธนบุรี (หรือบางกอกเดิม) นั้น สร้างเลยออกมาจากแนวแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่าออกมทางด้านทิศตะวันตกและทางด้านทิศเหนือ (โปรดดูภาพประกอบหมายเลข 3,4) ทำให้เมืองธนบุรีเป็นสภาพของเมืองอกแตก ซึ่งถ้าเทียบกับอยุธยาจะพบว่า เกาะอยุธยานั้นแนวกำแพงเมืองจะอยู่ภายในเกาะโดยไม่มีแม่น้ำหรือคลองสายใหญ่ไหลผ่ากลางเมือง (โปรดดูภาพประกอบหมายเลข 1,2) ความเป็นไปได้ข้อหนึ่งในเรื่องนี้ก็คือ เหตุผลในการจัดสร้างเมืองธนบุรีหรือบางกอกขึ้นมาในเวลานั้น สัมพันธ์อยู่กับชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานทั้งที่มาก่อนและมาหลัง ซึ่งส่วนใหญ่

เป็นชาวต่างชาติที่มีระบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจแบบการพาณิชย์มากกว่าการผลิตสินค้าภายในพื้นที่โดยตรง สภาพของการเป็นเมืองด่านภาษีทำให้เป็นปัจจัยสำคัญที่จะมากำหนดโครงสร้าง ความสัมพันธ์ของชุมชนกับการใช้ที่ดินในพื้นที่มีลักษณะของการทำประโยชน์เพื่อการค้ามากกว่าอย่างอื่น การสร้างป้อมค่ายภายในเมืองเป็นการสร้างเพื่อป้องกันรักษาประโยชน์การค้าให้กับอยุธยาเป็นสำคัญ

ในกรณีความสัมพันธ์ของชุมชนกับการใช้ที่ดินในบางกอกหรือธนบุรีในสมัยอยุธยา นั้น ชาวมอญจะเป็นกรณีพิเศษที่ต่างไปจากชาวต่างชาติอื่นๆ ทั้งในฐานะเป็นคนในระบบไพร่ของสังคมไทย และฐานะของการเป็นกำลังคนที่สำคัญของอาณาจักร ซึ่งมีการกระจายการตั้งถิ่นฐานของชุมชนตามพื้นที่โดยรอบของเมืองบางกอก หรือนัยหนึ่งในพื้นที่ตอนใต้ของอยุธยา มีหลักฐานของไทยระบุไว้ชัดเจนว่า ชุมชนมอญที่อยู่โดยรอบบางกอกเป็นชาวมอญที่ถูกกวาดต้อนและอพยพมาตั้งแต่ศึกเชียงกรานในปี พ.ศ. 2082 และศึกสงครามกับพม่าในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เพราะในสมัยนี้มีพระบรมราชโองการประกาศจัดตั้งเมืองใหม่เป็นจำนวนมากเพื่อรวบรวมกำลังคนป้องกันข้าศึก ได้แก่ นครไชยศรี ธนบุรี สาครบุรี นนทบุรี ปทุมธานี (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา, 1: 2516) ซึ่งกลุ่มเมืองทั้งหมดที่กล่าวมา สัมพันธ์อยู่กับการขุดคลองลัดแม่น้ำ

เจ้าพระยาในสมัยอยุธยา ดังนั้น ชาวมอญที่ทำหน้าที่ขุดคลองเหล่านี้ จึงอยู่ในฐานะชุมชนหลักภายในพื้นที่บริเวณทลของบางกอก และคงเป็นชุมชนเดิมที่อยู่ในตัวเมืองธนบุรีมากกว่าชาวต่างชาติอื่นๆ ข้อพิสูจน์เรื่องนี้ก็คือ การขุดลอกคลองมอญในเมืองธนบุรีสอดคล้องกับตำแหน่งที่ปรากฏในแผนผังของนายพลเดส์ฟาร์ช และข้อมูลที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ประจักษ์พยานในเรื่องนี้ก็คือ วัดที่ก่อสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาที่ปรากฏอยู่ให้เห็นในปัจจุบัน ที่มีอิทธิพลศิลปะมอญปรากฏอยู่มาก ตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีของชาวมอญที่ยังตกทอดมาถึงปัจจุบัน*

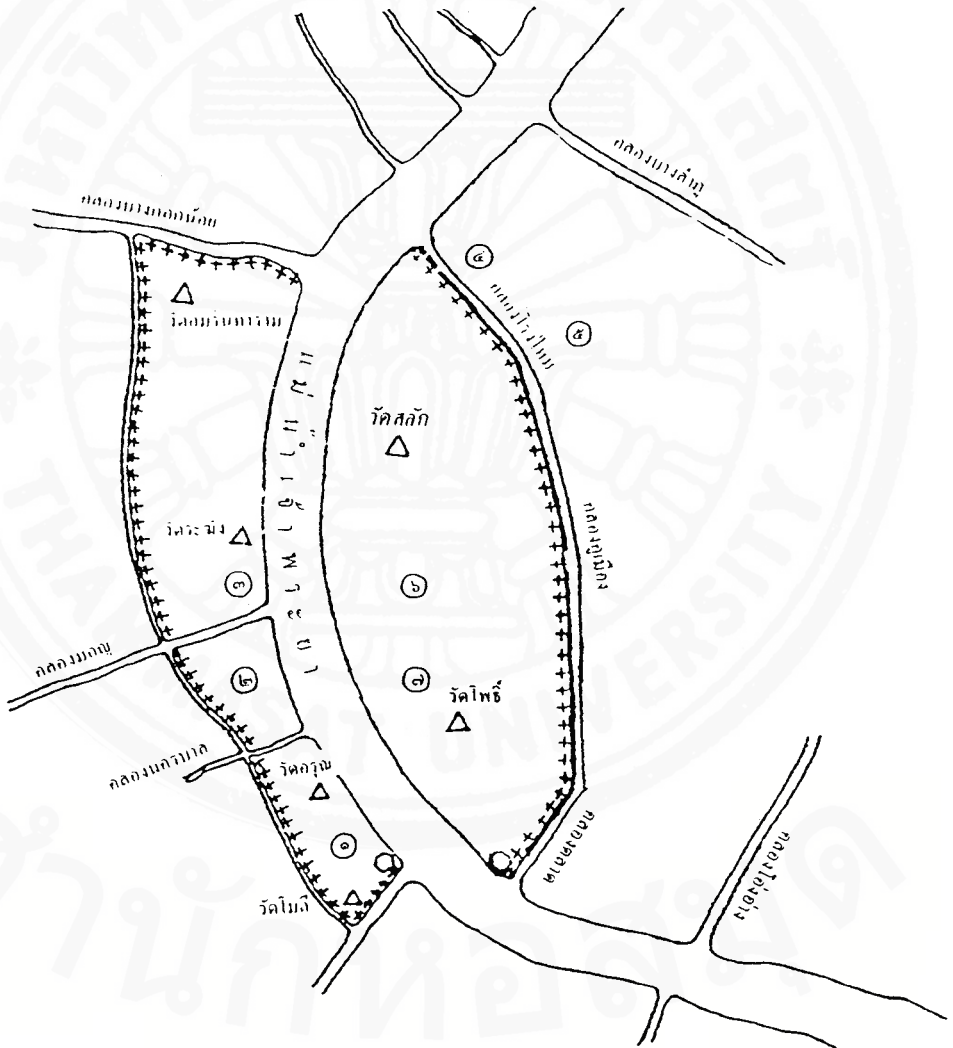
บางกอกในฐานะส่วนหนึ่งของศูนย์อำนาจรัฐในสมัยธนบุรี

ความสำคัญของการใช้พื้นที่ในเขตกรุงเทพฯ และบริเวณทลเริ่มปรากฏชัดเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีสถาปนาอำนาจรัฐไทยขึ้นมาใหม่ในปี พ.ศ. 2311 ทำให้สภาพการใช้ที่ดินในเขตฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามีสภาพเป็นศูนย์อำนาจรัฐแห่งใหม่ พระราชวังเดิมและวัดแจ้งเป็นพื้นที่สำคัญของธนบุรี ซึ่งหมายความถึงการกระจุกตัวของชุมชนภายในตัวเกาะมีอยู่ในระดับสูง แต่เป็นการกระจุกตัวของชุมชนในลักษณะของการเป็นศูนย์กลางอำนาจการเมืองของรัฐในระยะแรกๆ และเริ่มขยายตัวเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจในเวลาต่อมา

*รายละเอียดเรื่องมอญมีอยู่ในงานของสุภรณ์ โอเจริญ, *ชาวมอญในประเทศไทย : วิเคราะห์บทบาทในสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519

ภาพที่ 5

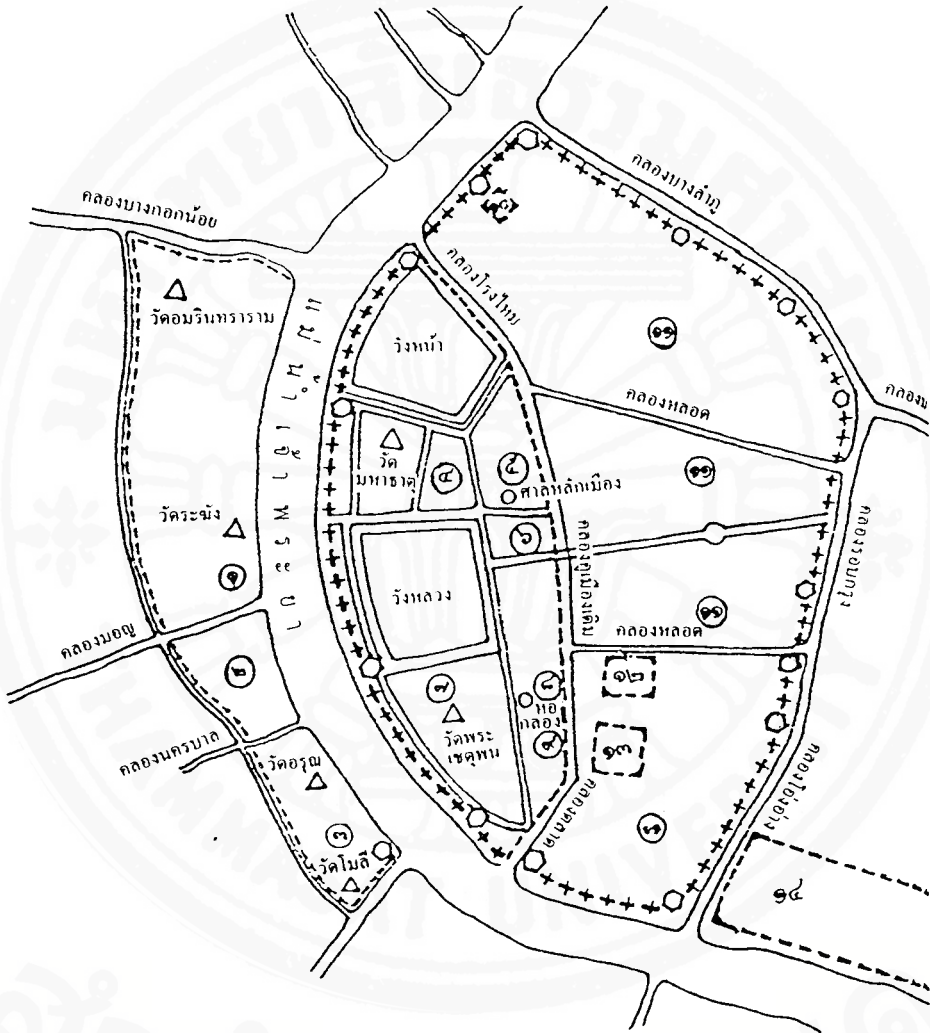
แผนผังวางกอกในสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี

- ๑. พระราชวังกรุงธนบุรี
- ๒. วังเจ้านายและคฤหาสน์
- ๓. นิเวศสถานเจ้าพระยาจักรี
- ๔. นิคมลาว
- ๕. นิคมมลายู
- ๖. นิคมจีน
- ๗. นิคมญวน
- +++ แนวกำแพงเมืองกรุงธนบุรี

ภาพที่ 6

แผนผังแสดงแนวคลองและกำแพงกรุงรัตนโกสินทร์สมัยแรก

๑. นิเวศสถานเจ้าพระยาจักรี	๘. ตึกดิน
๒. วังเจ้านายและคุก	๙. กรมพระนครบาลและคุก
๓. พระราชวังเดิม	๑๐. นิคมนลาญ
๔. สนามหลวง	๑๑. บ้านเรือนข้าราชการและราษฎร
๕. ศาลหลวงและวัดเจ้านาย	๑๒. นิคมนอญ
๖. วังเจ้านาย	๑๓. นิคมนยวน
๗. บ้านเรือนเสนาบดี	๑๔. นิคมจีน

++++ แนวกำแพงเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ ---- แนวกำแพงเมืองกรุงธนบุรี

ประเด็นที่น่าสนใจของการใช้ที่ดินในสมัยธนบุรี คือ บริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา หรือกรุงเทพฯ ในปัจจุบันนั่นเอง

ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวไว้ชัดเจนว่า ก่อนที่รัชกาลที่ 1 จะโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังขึ้นมาในปี พ.ศ. 2325 พื้นที่ก่อสร้างเดิมนั้นเป็นที่อยู่ของชุมชนชาวจีนและมีวัดร้างอยู่ 2 แห่ง โดยพระราชทานที่ดินด้านใต้ของกำแพงวังให้เป็นที่อยู่อาศัยของชาวจีน (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, 2503) นอกจากนี้ จากบันทึกของชาวตะวันตกร่วมสมัยเองปรากฏแผนผังระบุไว้ในเขตใกล้เคียงกันนั้นเองมีชาวอมอไรท์(Amorite) อาศัยอยู่ (ดูภาพประกอบหมายเลข 7) และในรายงานการเดินทางของมิชชันนารีและพ่อค้าตะวันตกเองกล่าวตรงกันว่า บริเวณทางใต้ของกำแพงพระบรมมหาราชวังมีตลาดการค้าขนาดใหญ่เป็นลักษณะของตลาดนัด (bazaar) ของคนจีนและอินเดีย การซื้อขายสินค้ามีชาวจีนเป็นผู้ค้า/ผู้ประกอบการสำคัญในเวลาเดียวกัน (B.J.Terwiel, 1989) (โปรดดูภาพประกอบหมายเลข 7,9)

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้น เราพอจะประเมินภาพการใช้ที่ดินฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยธนบุรีได้อย่างชัดเจนว่า เป็นพื้นที่ที่มีชุมชนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นและมีลักษณะของการเป็นศูนย์กลางการประกอบการทางเศรษฐกิจสำคัญๆ เพราะจากหลักฐานด้านโบราณสถาน เราพบว่ามีวัดและศาลเจ้าปรากฏให้เห็นในพื้นที่เขตราชวงศ์และเขาราชในปัจจุบัน ทำให้น่าเชื่อได้ว่า ชุมชนชาวจีน

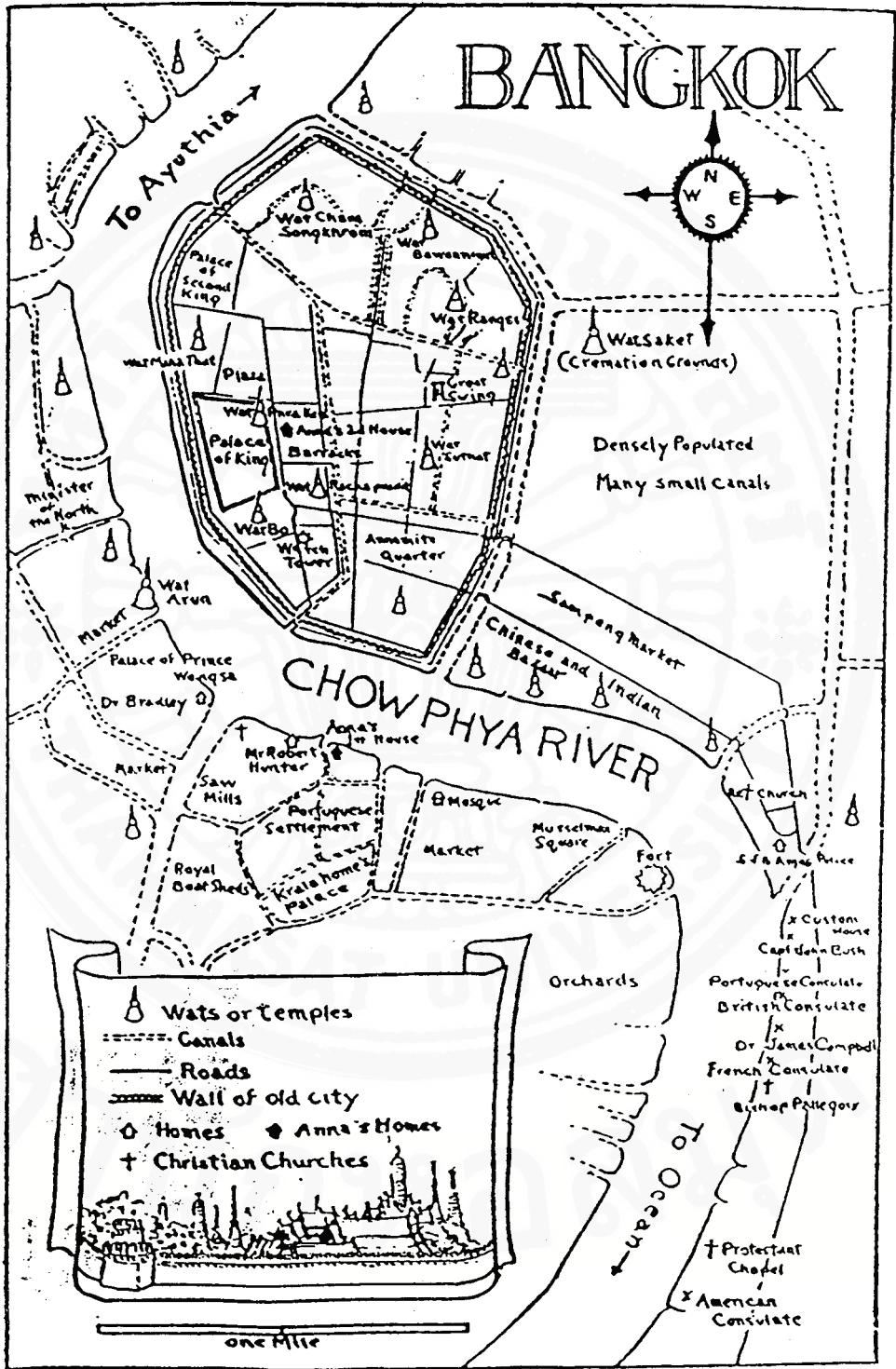
เหล่านี้มีลักษณะของความเป็นจีนกับความเป็นไทยผสมผสานกันมากขึ้น ซึ่งสถานที่บางแห่งมีตำนานเก่าแก่ไปถึงปลายอยุธยา มีการอ้างถึงการอพยพเข้ามาของชาวจีนตามนิทานซ้ำปองง ในยุคสมัยราชวงศ์เหม็งซึ่งตรงกับสมัยอยุธยา แม้ว่านิทานและตำนานเหล่านี้จะเกินจริงไปบ้าง แต่พอมีเค้าให้พอสืบค้นได้ว่าชุมชนชาวจีนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยธนบุรีน่าจะเป็นชาวจีนแต่จิวมากกว่าอย่างอื่น เพราะในสมัยธนบุรีชาวจีนแต่จิวได้รับการยกย่องให้เป็น *จีนหลวง* ซึ่งเป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีอย่างมาก (สกินเนอร์, 2532:19) ชาวจีนเหล่านี้หลายคนเป็นพ่อค้าและรับราชการในกรมทำหน้าที่ทำการค้าให้กับหลวง เช่นกรณีจีนมั่วแสงหรือหลวงอภัยพานิชมีหน้าที่รับผิดชอบแต่งสำเภาหลวงไปค้าขายเมืองจีนปีละ 10-12 ลำเสมอ (Lysa Hong, 1984:52)

นอกจากนี้แล้ว เอกสารจีนสมัยธนบุรีได้กล่าวถึงการจัดส่งสำเภาไปค้าเมืองจีนรวม 7 ครั้ง ในระหว่างปี พ.ศ.2311, 2314, 2321, 2324 โดยเฉพาะยิ่งในปีสุดท้าย ธนบุรีส่งกองเรือบรรทุกสินค้าไปจีนจำนวนถึง 11 ลำ โดยวิธีการเช่าเรือของพ่อค้าเอกชนชาวจีนทั้งหมด มูลค่าของสินค้าเป็นเงินกว่าแสนชั่ง (ณัฐภักดิ์ จันทวิษ, 2529) สินค้าจำนวนมากศาลส่วนใหญ่ถูกบรรทุกลงเมืองท่าที่ธนบุรี ซึ่งมีโรงคลังสินค้าหลวงตั้งอยู่ในพื้นที่ฝั่งตะวันตกบริเวณคลองบางหลวง ซึ่งเป็นทั้งท่าเทียบเรือและต่อเรือขนาดใหญ่ของสยามในเวลานั้น (ชัย เรื่องศิลป์, 2525) จึงกลายเป็นว่า ในสมัยธนบุรี พื้นที่

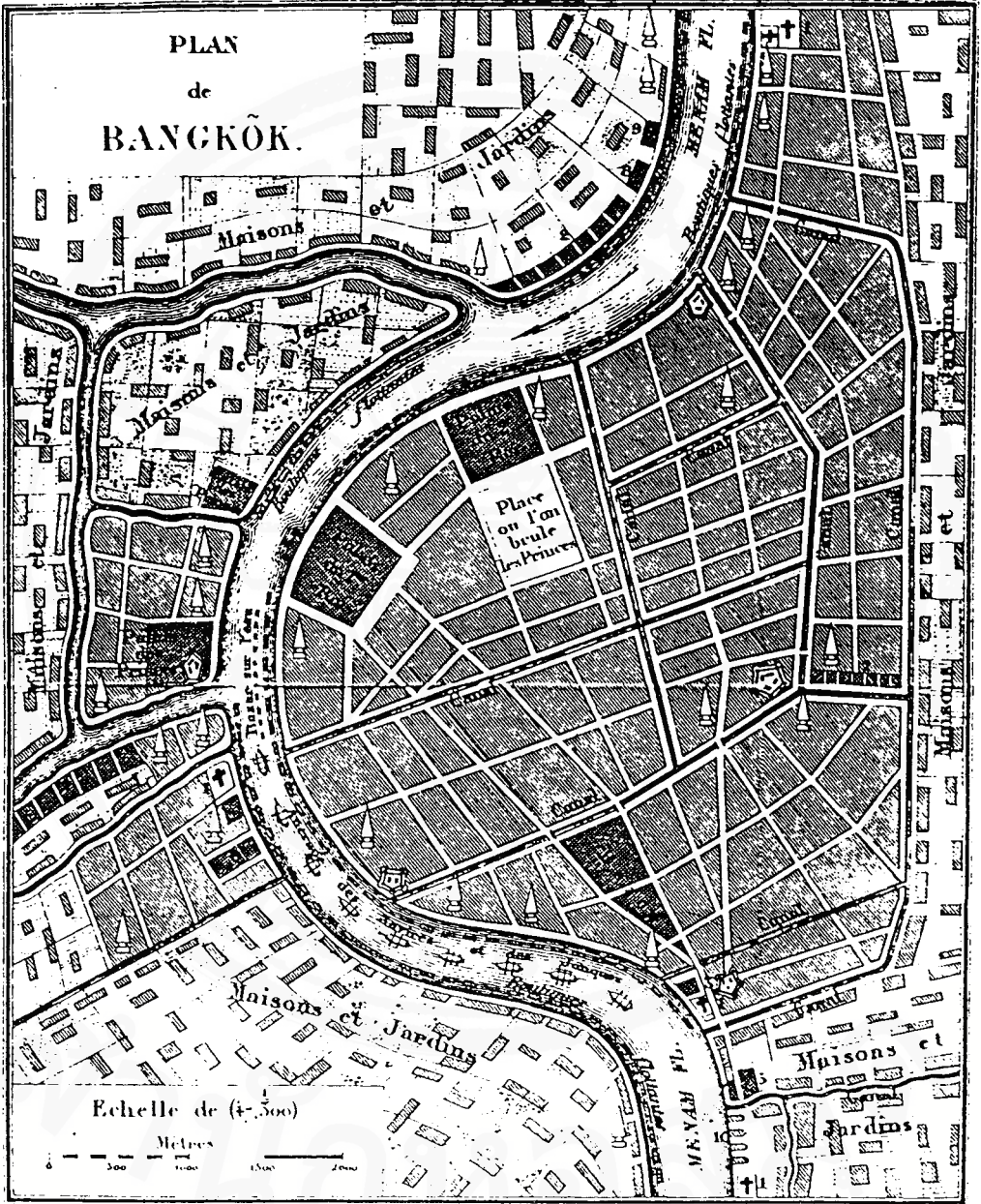
สำคัญๆ ทางเศรษฐกิจ ตามแนวริมแม่น้ำ เจ้าพระยาถูกจับจองด้วยชุมชนชาวจีนส่วนใหญ่ และทิศทางการใช้ที่ดินเพื่อผลประโยชน์ทาง เศรษฐกิจเริ่มมีทิศทางการกระจายลงไปทางใต้ของ ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ผลที่ตามมาคือ การ เคลื่อนย้ายตลาดน้ำของธนบุรีในสมัยอยุธยา แต่เดิมที่อยู่ทางตอนเหนือของเมืองก็เริ่ม เคลื่อนตัวลงทางใต้ของเมือง ข้อพิจารณา สำคัญในเรื่องนี้ก็คือ ตลาดนัด (bazaar) ใน บริเวณฝั่งตะวันตกกลายเป็นแหล่งการค้า แลกเปลี่ยนสำคัญซึ่งแวดล้อมไปด้วยชุมชน ชาวจีนและชาวอมอไรท์ สภาพการใช้ที่ดินดัง กล่าวดูจะขัดกับระเบียบแบบแผนการปกครอง ตามระบอบราชการสยาม ที่ผ่านมา ซึ่งจะแบ่ง พื้นที่นอกเขตกำแพงเมืองหลวงให้เป็นที่พัก อาศัยของชาวต่างชาติโดยอาศัยแม่น้ำเป็นเส้น แบ่ง กล่าวคือ ชาวต่างชาติในสังกัดกรมท่า ซ้ายเช่น ชาวจีน เขมร จะถูกพิจารณาให้อยู่ ทางด้านซ้ายของแม่น้ำเมื่อหันหน้าออกทางทะเล ขณะที่ชุมชนญวนและแขกไม่ว่าจะเป็นมุสลิม หรือเปอร์เซียก็ตาม จะต้องอยู่ฝั่งตรงข้ามกัน เสมอ ซึ่งเป็นข้อกำหนดกฎหมายพระธรรมญวน ในกฎหมายตราสามดวง (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1, 3: 2527)

ในสมัยธนบุรี ชุมชนต่างชาติเหล่านี้มี โอกาสที่จะตั้งบ้านเรือนของตนอยู่ใกล้กันได้ ซึ่งขัดแย้งกับข้อกำหนดของกฎหมาย เหตุผล ของคำอธิบายนี้น่าจะเป็นเรื่อง *วิสัยทัศน์* (vi- sion) ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีความ ต่างไปจากผู้นำในสมัยอยุธยา ทั้งนี้เป็นผลมา จากที่พระองค์ไม่มีเชื้อสายกษัตริย์อยุธยา ไม่

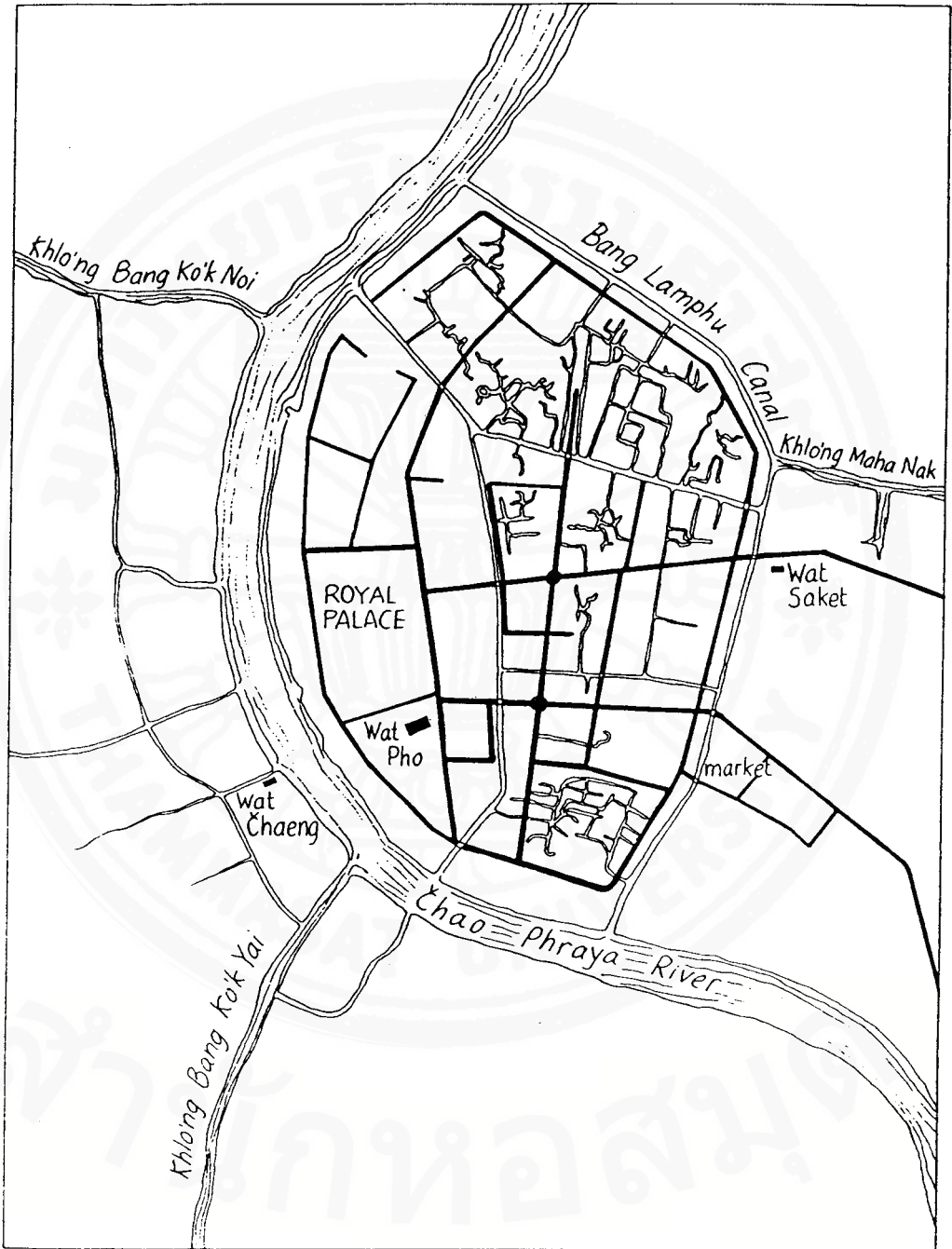
ได้ผ่านการอบรมตามแบบโบราณราชประเพณี เช่นกษัตริย์องค์ก่อนๆ ประกอบกับสภาวะ ของผู้นำของพระองค์เติบโตขึ้นมาจากการต่อสู้ ทางทหารและการเมือง โดยมีลูกน้องและ ชาวจีนเป็นพันธมิตรสำคัญ เห็นได้จากการส่ง กองเรือบรรณาการไปจี้มก๋องจิ้นครั้งแรกในปี พ.ศ.2311 พระองค์เขียนในพระราชสาส์นว่า พระองค์ไม่ทราบเลยว่า วิธีการค้าในระบบ บรรณาการกับจีนกระทำกันอย่างไรบ้าง (ณัฐสุภัทร จันทวิษ, 2529) ซึ่งก่อนหน้านั้นใน ปี พ.ศ. 2308 อยุธยาเพิ่งจะส่งกองเรือ บรรณาการไปจีน ดังนั้น จากพฤติกรรมส่วน พระองค์ที่ไม่เคยมีแบบแผนเช่นผู้นำไทยรุ่นก่อนๆ จึงมีความเป็นไปได้ที่พระองค์จะสร้างเมือง ธนบุรีตามอย่างที่พระองค์ต้องการ มากกว่า จะทำตามแบบอย่างโบราณราชประเพณี ดังนั้น พระองค์จึงเปิดโอกาสให้ชุมชนแต่ละกลุ่ม พัฒนาศักยภาพของตนตามความสามารถ และสามารถใช้ที่ดินเพื่อการประกอบกรอื่นๆ หรือสร้างบ้านเรือนภายในกำแพงพระนคร ได้ ดังนั้นในสมัยนี้ชุมชนต่างๆ ในพื้นที่ของ ธนบุรีจึงคลาคล่ำไปด้วยชาวต่างชาติ ซึ่งพร้อม ที่จะแสวงหาผลประโยชน์ของตนอย่างเต็มที่ นักประวัติศาสตร์บางท่านประเมินสถานภาพ ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า ยังไม่มีฐานะ ความเป็นกษัตริย์โดยสมบูรณ์เพราะยังไม่ได้ ผ่านพิธีบรมราชาภิเษก และไม่ได้มีการสร้าง ปราสาทราชมนเฑียรตามขัตติยะราชประเพณี (Rong Sayamanon, 1963) การประเมินดังกล่าว เป็นการใช้บรรทัดฐานของผู้นำ/กษัตริย์รุ่นก่อน เป็นดัชนีวัดมากกว่าจะพิจารณาองค์ประกอบ

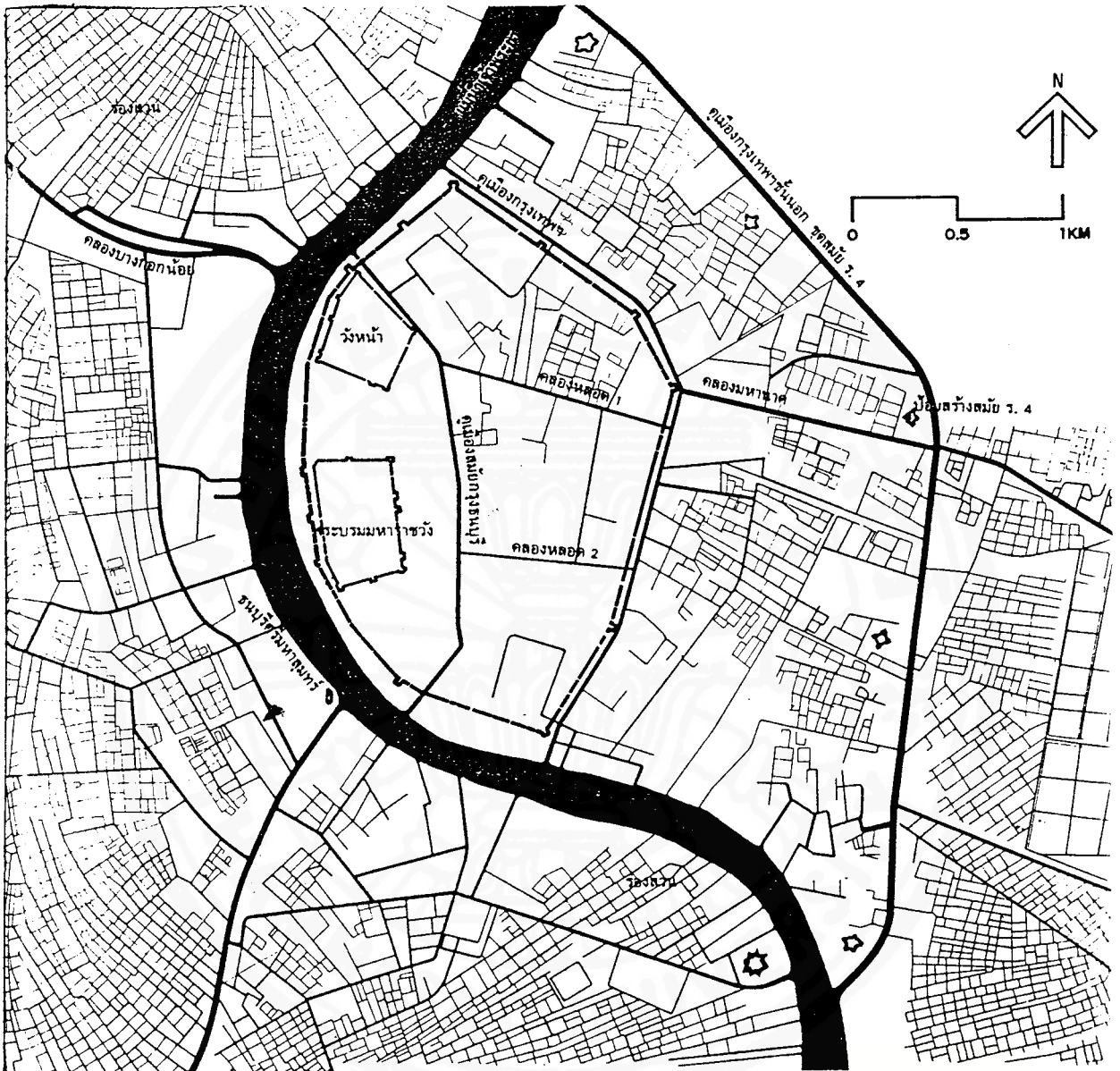
Bangkok in King Rama III's Reign. (A.D. 1824—1851),

Pallegoix's Map of Bangkok

Roads and Waterways in Early Nineteenth-century Bangkok

ผังเมืองกรุงเทพฯ โบราณ
แสดงเฉพาะคลองโบราณและป้อมปราการ

เรือนแพสมัยโบราณ
กรุงเทพฯ เกือบทั้งเมืองเคยลอยอยู่ในน้ำ
ด้วยเรือนแพ มีแต่วัดและวังที่สร้าง
ด้วยอิฐปูนตั้งอยู่บนที่ดอน ส่วนบ้านได้ถูก
ไล่ลงบนฝั่งอยู่อย่างประปรายเท่า
นั้น รูปนี้เอามาจากหนังสือ Reise
Nach Siam, Java, Neu-Guinea
und Australasien โดย Eisenstein,
Wien 1904

อื่นๆ ในเรื่องดังกล่าวนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ มีทัศนะที่ต่างออกไป โดยนำเสนอว่า ความเป็นผู้นำของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีลักษณะเป็นผู้นำการเมืองแบบขุมนุ้ม มากกว่าฐานะผู้นำกษัตริย์เช่นอดีตที่ผ่านมา (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2529)

สงครามใหญ่ในปี พ.ศ.2310 ได้ทำลายชุมชนที่ตั้งอยู่โดยรอบอยุธยา ซึ่งรวมถึงพื้นที่ทางตอนใต้ของอยุธยาในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อันได้แก่ธนบุรีและพื้นที่ใกล้เคียง ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวว่า หลังสงครามธนบุรีมีประชากรอาศัยค่อนข้างเบาบาง มีเรือสินค้าเข้ามาจอดแวะ/ค้าขายน้อยมาก ซึ่งทำเลที่ติดทางออกทะเลเป็นเหตุผลข้อหนึ่งในการเลือกธนบุรีเป็นที่ตั้งของศูนย์อำนาจใหม่ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และสามารถอาศัยประโยชน์ของการเคลื่อนย้ายทางน้ำ และการแสวงหาโภคทรัพย์จากการค้าทางทะเล ส่งเสริมให้ธนบุรีพัฒนาความเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรให้เร็วยิ่งขึ้น ตลอดสมัยธนบุรีไม่เคยประสบกับการโอบล้อมโจมตีจากข้าศึกใดๆ นอกจากการจลาจลในปี พ.ศ. 2324 ซึ่งไม่มีผลกระทบต่อชุมชนเท่าใดนัก ดังนั้น ในเวลา 15 ปี ชุมชนที่ธนบุรีและพื้นที่ใกล้เคียงจึงมีการพัฒนาและเติบโตอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา

การใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 1-3

ในการศึกษาวิจัยเรื่องการใช้ที่ดินในกรุงเทพฯ และปริมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 1-3 มีประเด็น

การวิเคราะห์อยู่ 3 ส่วน ส่วนแรกคือการเติบโตทางกายภาพของกรุงเทพฯและปริมณฑล และสภาพการใช้ที่ดินโดยทั่วไป ส่วนที่สองคือสภาพของการสร้างกรุงเทพฯด้วยพลังการค้ามีผลต่อการใช้ที่ดินมากน้อยเพียงใด และเป็นปัจจัยในการกระตุ้นให้เกิดการเติบโตทางกายภาพอย่างไรบ้าง และส่วนสุดท้ายจะพิจารณาประเด็นของความสัมพันธ์ระหว่างประชากรในชุมชนกับพื้นที่ในการใช้สอยประโยชน์ด้านต่างๆ ของกรุงเทพฯและปริมณฑล ซึ่งในแต่ละส่วนผู้วิจัยจะสรุปเป็นประเด็นสำคัญเพื่ออธิบายภาพรวมของการใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 1-3 ได้อย่างเข้าใจมากยิ่งขึ้น

การเติบโตทางกายภาพของกรุงเทพฯและปริมณฑล

การย้ายเมืองหลวงจากธนบุรีมาที่กรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2325 พร้อมกับการตั้งชื่อเช่นเดียวกับเมืองอยุธยาว่า *กรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา* อาจถือได้ว่าเป็นการเริ่มต้นการรื้อฟื้นการสร้างบ้านแปงเมืองอย่างที่เมืองอยุธยาเคยเป็น การสร้างพระบรมมหาราชวัง การสร้างกำแพงพระนครและป้อมค่าย การขุดคูคลองเพื่อทำให้เกิดเกาะรัตนโกสินทร์ การสร้างวัดวาอารามตามแบบอย่างเมืองหลวงเก่าอยุธยา ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์มักบันทึกข้อความการสร้างเมืองกรุงเทพฯในข้อความคล้ายๆ กันว่า “ตามอย่างของเก่า” “เหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า” ฯลฯ แต่ถ้ามีการปลูกสิ่งก่อสร้างใดๆ ที่ต่างไปจากเมืองเก่าแล้ว จะได้รับการคัดค้านจากกลุ่มขุนนางผู้ใหญ่และ

กลุ่มเจ้านายอาวุโส กรณีตัวอย่างคือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลมีพระราชดำริจะสร้างสะพานข้ามข้ามคลองรอบกรุงที่ได้ปากคลองมหานาคของเกาะรัตนโกสินทร์ ได้รับการคัดค้านอย่างหนักด้วยเหตุผลที่ว่า “อย่างธรรมเนียมแต่โบราณมาไม่เคยมี” จนกระทั่งต้องมีการรื้อถอนสะพานและสร้างเป็นท่าเรือแพเพื่อให้ข้ามมาได้โดยสะดวก (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, 2503: 75-76) ในงานวิจัยของผู้วิจัยเรื่อง Ayutthaya and Bangkok : Urban Civilization in Historical Comparative Perspective (1993) พบว่าการสร้างเกาะรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นการสร้างและจำลองเมืองอยุธยาขึ้นใหม่ โดยพยายามปลูกสร้างและบูรณะสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในกรุงเทพฯ ให้เหมือนกับกรุงเก่า ซึ่งเป็นผลมาจากโลกทัศน์ของกลุ่มผู้นำในราชวงศ์จักรี ผ่านประสบการณ์การใช้ชีวิตในกรุงเก่ามากกว่ากลุ่มพระเจ้ากรุงธนบุรี อีกทั้งการยึดแบบแผนประเพณีอย่างเคร่งครัดของกลุ่มเจ้าพระยาจักรีมีมากกว่า ดังนั้นการขุดคลองรอบพระนคร การสร้างกำแพงล้อมรอบจึงมีลักษณะของการสร้างเมืองหลวงให้เหมือนกับกรุงศรีอยุธยามากกว่าธนบุรีเป็น*

เป็นที่น่าสังเกตว่าการย้ายพระนครมาฝั่งซ้าย (ตะวันตก) ของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นพระราชดำริของรัชกาลที่ 1 นั้น เดิมเป็นที่ตั้งของ

ชุมชนชาวจีนอาศัยอยู่และมีวัดเก่าชานาบข้างได้แก่ วัดสลัก และวัดโพธาราม จึงพิจารณาโปรดเกล้าฯ ให้ชาวจีนย้ายมาอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของพระนครบริเวณทางใต้ติดวัดสามปลื้ม ซึ่งก็คือบริเวณสำเพ็งนั่นเอง จากแผนที่ในรูปที่ 3 เราจะเห็นว่าเขตพระราชทานที่ดินให้กับเหล่าบรรดาขุนนางและลูกหลานในสังกัดของวังหลวงและของวังหน้านั้น จะอยู่ในพื้นที่ภายในของตัวเกาะรัตนโกสินทร์โดยล้อมรอบวังของเจ้านายและบ้านเรือนของขุนนางผู้ใหญ่ เมื่อมีการขุดคลองรอบกรุง คลองหลอดและคลองมหานาค เพื่อเชื่อมคลองบางลำภู คลองโอง่าง และคลองตลาดนั้น ทำให้เกิดสภาพตัวเกาะรัตนโกสินทร์ขึ้นมาเป็นวงแหวนสองชั้น ซึ่งวงแหวนชั้นในมีคูเมืองเก่าสมัยธนบุรีเป็นตัวเกาะชั้นในซึ่งเป็นที่สร้างพระบรมมหาราชวังและบรรดาวังของกลุ่มเจ้านายเชื้อพระวงศ์ พื้นที่ระหว่างคูเมืองเก่ากับคลองที่ได้รับการขุดใหม่ (คลองรอบกรุง) จะเป็นพื้นที่ที่อาศัยของกลุ่มบรรดาขุนนางและไพร่ในสังกัดรวมถึงไพร่ต่างชาติในระบบแรงงานของไทยสมัยก่อนด้วย จะเห็นได้ว่าพื้นที่การใช้สอยทั้งหมด ภายในตัวเกาะซึ่งเป็นบ้านพักอาศัยและเป็นศูนย์อำนาจของพระนคร โดยมีเส้นทางทางน้ำและทางบกภายในตัวเกาะเป็นตัวเชื่อม การคมนาคมระหว่างกัน (ดูภาพประกอบหมายเลข 9,10) เราสามารถประเมิน

* ในหนังสืออักขราภิธานศรับท์ ของหมอบรัดเลย์ให้ความหมายของคำว่าเมืองกรุงไว้ว่า “คือเมืองศรีอยุธยาเก่ามีฝ่ายเหนือเสียกับพะม่านานแล้ว, เขาเรียกว่าเมืองกรุง” เมืองกรุงเทพ “คือกรุงไทยนี้” เมือง,กรุง มีความหมายว่า “คือประเทศที่เขาก่อกำแพงอิฐฤๅศิลาล้อมรอบทำประตูสำหรับเข้าออกนั้น” ดูรายละเอียดใน ดี.บี. บรัดเลย์, อักขราภิธานศรับท์ (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2514), น. 514

ลักษณะการใช้ที่ดินภายในเกาะรัตนโกสินทร์ ได้ว่าพื้นที่ภายในเกาะ ถูกจัดสรรและจำแนกการใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มที่กล่าวคือ พระบรมมหาราชวังและวังหน้าเป็นศูนย์กลางของชุมชน โดยแต่วังจะมีวัดเพื่อประกอบกิจการศาสนาของตนเองก็คือ วัดพระแก้วของวังหลวงและวัดสลัก (ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ และวัดมหาธาตุฯในท้ายที่สุด) และการขยายเขตพื้นที่อาศัยของขุนนาง และผู้คนในสังกัดวังหน้าจะมีขึ้นทางด้านทิศเหนือติดกับวังหน้า ขณะที่พื้นที่ที่อยู่อาศัยของกลุ่มขุนนางและผู้คนในสังกัดวังหลวงจะอยู่ทางใต้ติดกับพระบรมมหาราชวัง (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, 2503) ส่วนพื้นที่ทางทิศตะวันออกซึ่งพ้นเขตกำแพงเมืองไปแล้วแต่มีชุมชนอยู่นั้นก็คือบริเวณพื้นที่วัดสระเกศและวัดสุทัศน์ฯนั้น จะเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มไพร่ เจ้าของพื้นที่เดิม และรวมถึงผู้คนที่ถูกกวาดต้อนเข้ามายามศึกสงครามหรือบางส่วนอพยพเข้าหลังสร้างพระนครแล้ว หลังปี พ.ศ. 2329 ไปแล้ว

เมื่อสิ้นสุดสงครามกับพม่ามีการกวาดต้อนครัวเรือนเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯในพื้นที่ที่ยังรกร้างอยู่ได้แก่ บ้านเขมร อยุธยาคลองรอบกรุง ใกล้เคียงกับคลองหลอด บ้านชาวเหนือ (บ้านช่างหล่อในปัจจุบัน) อยู่ทางฝั่งธนบุรีหลังวังหลัง บ้านญวนจะอยู่ในบริเวณบางโพทางเหนือของเกาะรัตนโกสินทร์ บ้านทวายจะอยู่บริเวณวัดคอกกระบือทางตอนใต้ของกรุงเทพฯ (วัดยานนาวาในปัจจุบัน ซึ่งแต่เดิมนั้นพื้นที่บริเวณนี้เคยเป็นที่อยู่ของชุมชนเขมรมาก่อน จนกระทั่ง

ในปี พ.ศ. 2327 หลังจากทีสร้างวังเขมรให้กับน้องเองกษัตริย์เขมร จึงโปรดเกล้าฯให้ย้ายมาอยู่วังเขมรแห่งใหม่ที่ริมคลองคูพระนครเยื้องปากคลองหลอด (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, 2503:145) และชาวมลายูบริเวณหน้าวัดชนะสงคราม(บางลำภู) (จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, 2525: 47,49) ด้านฝั่งธนบุรี ยังคงมีการใช้พื้นที่เดิมเป็นที่อยู่อาศัยโดยโปรดเกล้าฯให้เป็นที่ประทับของวังหลัง และโปรดเกล้าฯให้ชาวเหนือตั้งบ้านเรือนบริเวณด้านหลังของวังหลัง (บ้านช่างหล่อในปัจจุบัน) (จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, 2525:49)

การกำหนดพื้นที่วังและบ้านพักอาศัยดังกล่าวข้างต้น เป็นการสร้างบ้านแปงเมืองเพื่อความมั่นคงของพระนครแห่งใหม่ตามหลักพิชัยสงคราม ที่จะต้องให้วังหน้าและวังหลังอยู่ในทิศที่จะต้องรับศึกก่อนวังหลวง และการขยายพื้นที่ที่อยู่อาศัยก็เป็นการขยายแนวป้องกันพระนครให้รัดกุมมากขึ้น เพราะในสมัยรัชกาลที่ 1 ข้อมูลสำคัญในเรื่องนี้ก็คือ ทุกครั้งที่มีการขุดคลองใหม่ภายในกรุงเทพฯ หรือปริมณฑลใกล้เคียง จะมีการสร้างป้อมค่ายตามพื้นที่คลองเหล่านั้น เพื่อเป็นแนวป้องกันกรุงเทพฯ เพราะไทยยังต้องเผชิญศึกสงครามกับพม่าหลายครั้ง ครั้งสำคัญที่สุดก็คือในปี พ.ศ.2329 ซึ่งหลังสงครามไทยกวาดต้อนครัวเรือนตามชายแดนและตามเมืองต่างๆ เข้ามาตั้งบ้านเรือนโดยรอบเกาะรัตนโกสินทร์ เพื่อทำหน้าที่เป็นแรงงานของกรุงเทพฯและเป็นแนวป้องกันข้าศึกด้านหน้า

ได้ด้วย ลักษณะของการใช้ที่ดินเพื่อความมั่นคง (Strategic Reason Policy) จึงเป็นแกนหลักของการตั้งชุมชนในสมัยรัชกาลที่ ๑ อย่างไรก็ตาม ชุมชนที่เวดล้อมพระนครแห่งใหม่จำนวนมากมิใช่ไพร่คนไทย แต่เป็นไพร่ที่เป็นต่างชาติเป็นส่วนใหญ่โดยเฉพาะอย่างยิ่งมอญ เมืองรอบๆ ในเขตปริมณฑลของกรุงเทพฯ มีลักษณะเป็นชุมชนแบบวงแหวนที่ซ้อนกันอยู่โดยรอบกรุงเทพฯ เป็นชั้นๆ กล่าวคือ วงแหวนที่เป็นปริมณฑลล้อมรอบกรุงเทพฯ รอบแรก ได้แก่ ชุมชนมอญที่สามโคก ปทุมธานี, ปากลัด สมุทรปราการ, และมหาชัย สาครบุรี ชุมชนลาวที่พนัสนิคม, สระบุรี, ลพบุรี และสุพรรณบุรี ชุมชนเขมรที่จะิงเทรวา วงแหวนปริมณฑลชั้นที่สอง ประกอบด้วยลาวที่พนัสนิคม และชุมชนมอญที่กาญจนบุรี (B.J. Terwiel, 1989:253) บรรดาไพร่ต่างชาติเหล่านี้เป็นกองกำลังสำคัญของกองทัพของกรุงเทพฯ ตลอดจนเป็นแรงงานสำคัญในการถูกเกณฑ์เพื่อประโยชน์ของราชการ ตัวอย่างเช่น เมืองเขื่อนขันธ์ที่ถูกสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2-3 แรงงานในการสร้างเมืองป้อมค่าย ตลอดจนเป็นแนวป้องกันข้าศึกพร้อมกันไปด้วย แรงงานทั้งหมดมาจากแรงงานมอญของพระยาแจ้ง ปทุมธานี และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แรงงานเหล่านี้พำนักอยู่ที่เมืองใหม่นี้ตลอดไป (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, 2503 และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 1:2507)

การใช้ชาวมอญหรือไพร่ต่างชาติอื่นๆ มากกว่าไพร่ไทยนั้น สืบเนื่องจากกรุงเทพฯ

ประสบปัญหาในการเกณฑ์แรงงานไพร่ไทยมาใช้งาน ในการสำรวจสามโนครวัประชากรทั่วราชอาณาจักรในสมัยต้นกรุงเทพฯ ไม่มีรัชกาลใดจะประสบความสำเร็จในการทำบัญชีจำนวนไพร่ ดังนั้น แรงงานไพร่ไทยจึงมีความหมายและความสำคัญน้อยกว่าไพร่ต่างชาติเหล่านี้ (นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, 2524) ไพร่มอญจัดเป็นไพร่ที่มีบทบาทสำคัญในยุคของการสร้างบ้านแปงเมืองอย่างมาก ทั้งในฐานะแรงงานการก่อสร้าง และเป็นประชากรของชุมชนที่มีการสร้างเมืองใหม่ (ในเรื่องนี้เป็นประเด็นที่น่าพิจารณาอย่างยิ่งซึ่งผู้วิจัยจะกล่าวในภายหลัง)

การขยายเขตพระบรมหาราชวังเพิ่มขึ้น โดยย้ายบ้านกลุ่มเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ทางตอนใต้ของพระบรมหาราชวังออกไปและขยายเขตวังมาจรดวัดโพธารามโดยมีถนนคั่นกลาง (ยังคงปรากฏอยู่ให้เห็นในปัจจุบัน) ซึ่งเป็นการบังคับให้มีการใช้พื้นที่เพื่อการอยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้น ซึ่งเราจะพบว่า พื้นที่ที่ได้รับการขยายตัวมากที่สุดก็คือ พื้นที่ทางตอนใต้ของพระบรมหาราชวังนั่นเอง สิ่งหนึ่งที่ปรากฏเป็นหลักฐานสำคัญก็คือ แนวคลองสองชั้นภายในบริเวณตัวเกาะรัตนโกสินทร์ จะเป็นจุดที่มีบ้านเรือนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น (ดูภาพประกอบหมายเลข 6,8) ในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้เองที่สภาพการทำสงครามกับพม่าคลายความสำคัญลง ดังนั้น โอกาสของการเคลื่อนย้ายประชากรเพื่อป้องกันพระนครเพิ่มเติมก็ลดน้อยลง จะเห็นว่าชุมชนที่เป็นแนวป้องกันข้าศึกจะอยู่ระหว่างแนวคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง อันได้แก่ ชุมชนมอญ ชุมชน

ญวน และชุมชนจีน

นอกจากนี้แล้วเมื่อเขตพระบรมมหาราชวังขยายลงมาทางใต้ในปี พ.ศ. 2431 บรรดาบ้านเรือนของขุนนางก็จะถูกโยกย้ายไปอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของพระบรมมหาราชวัง ระหว่างชุมชนมลายูกับชุมชนมอญ อันได้แก่พื้นที่ระหว่างคลองหลอดกับคลองบางลำภู ดังนั้น การกระจุกตัวของการใช้พื้นที่จึงยังคงอยู่ในบริเวณเกาะเช่นเดิมแต่เพิ่มพูนความหนาแน่นของที่อยู่อาศัยมากขึ้น (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 2504:92-93) แต่อย่างไรก็ตาม พื้นที่ที่มีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจเริ่มมีความชัดเจนกว่าแต่ก่อนนั่นก็คือ สำเพ็ง ซึ่งเป็นตลาดซื้อขายสินค้าของพ่อค้าชาวจีนที่มีขนาดใหญ่พอที่จะเป็นแหล่งซื้อขายสินค้าที่นำเข้ามาจากต่างประเทศและเป็นตลาดสินค้าส่งออกของพ่อค้าเอกชนได้เป็นอย่างดี ประการสำคัญ ตลาดแห่งนี้คือหัวใจของการค้าต่างประเทศที่นิยมทำกันมากในสมัยต้นกรุงเทพฯ อีกทั้งเป็นพื้นที่ที่แสดงลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพที่ชัดเจนที่สุดของกรุงเทพฯ สมัยต้นนี้

สำหรับพื้นที่ปริมณฑลของกรุงเทพฯ ลักษณะของการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของการใช้ที่ดินมีพื้นที่ที่ต้องพิจารณาอยู่ 2 ส่วน ส่วนแรกคือปริมณฑลที่ใกล้กับเกาะรัตนโกสินทร์กับพื้นที่เมืองซึ่งตั้งอยู่โดยรอบของกรุงเทพฯ ในพื้นที่ส่วนแรกได้กล่าวไปบ้างแล้วว่าเป็นการเติบโตลงมาจากทางตอนใต้ของ เกาะรัตนโกสินทร์มากกว่าพื้นที่อื่นๆและการเติบโตที่น่าสนใจอยู่ที่เป็นลักษณะของการเติบโตภายนอกตัวเกาะ

รัตนโกสินทร์ซึ่งเป็น การแสดงความสัมพันธ์ระหว่างการเติบโตทางเศรษฐกิจกับการขยายตัวของชุมชนมีขึ้นควบคู่กันไปทำให้กายภาพของกรุงเทพฯมีการบุกเบิกพื้นที่มากขึ้น

การขยายตัวของกรุงเทพฯ ทางด้านฝั่งตะวันออกเองก็มีชุมชนมุสลิมเป็นตัวแปรสำคัญในการรักษาลักษณะของการใช้ที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัยเช่นเดิม สำหรับทางด้านทิศเหนือแล้วการใช้ที่ดินมีลักษณะค่อนข้างเบาบางในเอกสารชั้นต้นสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวถึงการสร้างพระราชวังแห่งใหม่ (พระราชวังดุสิต) ทางตอนเหนือของเกาะรัตนโกสินทร์นั้น พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่รกร้างมีการปลูกข้าวบ้างแต่ไม่มากนัก (Arnold Right and Oliver T. Breakspear, 1908) ต่างไปจากพื้นที่ทางใต้มีการใช้ที่ดินเพื่อที่อยู่อาศัยและประกอบกิจกรรมการค้าสูงกว่ากันมาก ซึ่งในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ก็ได้กล่าวถึงเหตุผลของการตัดถนนเจริญกรุงในปี พ.ศ. 2411 เพื่อให้มีการสัญจรทางบกมากขึ้น (ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 2511:1,142-144) ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวก็คือ ปริมณฑลของกรุงเทพฯ ที่เกิดจากการขยายตัวของทางเศรษฐกิจของสำเพ็งที่ขยายมาทางสี่พระยาและบางรัก ซึ่งเป็นพื้นที่ทางเศรษฐกิจสำคัญของกลุ่มพ่อค้าชาวจีนตะวันตก หมายความว่า การเชื่อมพื้นที่เศรษฐกิจของกลุ่มพ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าชาวจีนตะวันตกเข้าด้วยกัน เป็นผลสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว

ในพื้นที่ปริมณฑลที่เป็นเมืองรายรอบกรุงเทพฯ นั้น เราพบว่ามีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพอย่างมาก การสร้างเมืองใหม่ระหว่าง

กรุงเทพฯ และปากน้ำ (สมุทรปราการ) นั้น ชี้ให้เห็นว่า กรุงเทพฯ ยังคงมีความกังวลเรื่องความมั่นคงของเมืองหลวงใหม่ การขยายตัวของกรุงเทพฯ ลงทางใต้ของเมือง และการเติบโตทางเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ ทำให้ลำพังเพียงเมืองสมุทรปราการไม่สามารถเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงเทพฯ ได้ดังเช่นแต่ก่อน ดังนั้นรัชกาลที่ 2 จึงโปรดเกล้าให้มีการสร้างนครเขื่อนขันธ์ โดยแบ่งพื้นที่บางส่วนของแขวงเมืองกรุงเทพฯ และแขวงเมืองสมุทรปราการมาสร้างเมืองใหม่แห่งนี้ โดยการสร้างป้อมค่าย 8 ป้อม ที่รู้จักกันดีก็คือ ป้อมปู้เจ้าสมิงพราย ฯลฯ และขุดลอกคูคลองโดยอาศัยครอบครัวมอญซึ่งมีหัวหน้าคือ พระยาพระรามบุตรของพระยาแจ่งจากปทุมธานีและมีศักดิ์เป็นน้องเจ้าพระยามหาโยธาในขณะนั้น*

เมื่อสงครามระหว่างไทยกับญวนเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 นครเขื่อนขันธ์ได้รับการก่อสร้างเพิ่มเติมและโปรดเกล้าฯ ให้ครอบครัวมอญมาอาศัยในเมืองเพิ่มมากขึ้น รวมถึงโปรดเกล้าฯ ให้ครอบครัวลาวย้ายจากปากน้ำไปเมืองพระรถ (ปัจจุบันอยู่ในเขตจ. จันทบุรี มีสภาพแวดล้อมในพื้นที่ราบและภูเขาคล้ายคลึงกับพื้นที่ในลาว) และบางส่วนไปที่พนัสนิคมเพื่อสร้างเมืองใหม่ได้ นโยบายสร้างความมั่นคงปลอดภัยให้กับกรุงเทพฯ โดยเพิ่มจำนวนประชากรในเขตพื้นที่ทางใต้และตะวันออกเฉียงใต้ให้มากขึ้นเพื่อป้องกัน

ศึกจากญวน

นอกจากนี้ในพื้นที่ด้านทิศตะวันตกซึ่งมีเมืองติดกับกรุงเทพฯ สำคัญอยู่ 2 เมือง คือ นครไชยศรี และสาครบุรี (สมุทรสาคร) นั้นพื้นที่เหล่านี้เป็นพื้นที่ที่ได้รับการส่งเสริมให้ปลูกอ้อย และสร้างโรงงานน้ำตาลทราย ซึ่งเป็นสินค้าส่งออกสำคัญของไทยในขณะนั้น (อดิศร หมวกพิมาย, 2531) ดังนั้น การขุดคลองเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในพื้นที่แถบนี้จึงเกิดขึ้นมากในสมัยนี้ อันได้แก่ คลองสุนัขหอน คลองดำเนินสะดวก คลองจินดา และอื่นๆ บรรดาคลองเหล่านี้ส่วนใหญ่เกิดจากแรงงานว่าจ้างชาวจีนและเป็นการขุดโดยเอกชนมากกว่าราชการ (กิตติ ตันไทย, 2520) ดังนั้น การเพิ่มประชากรจึงเป็นไปอย่างรวดเร็ว และพื้นที่การใช้สอยประโยชน์ทางเศรษฐกิจในพื้นที่เหล่านี้เริ่มมีมากขึ้น และดึงดูดให้ผู้คนเข้ามาตั้งบ้านเรือน และจับจองที่ดินกันมากขึ้นโดยมีชาวจีนอพยพเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุด การเปิด พื้นที่เพาะปลูกสองฟากฝั่งคลองทำให้การเชื่อม ต่อกรุงเทพฯ และปริมณฑลด้านทิศตะวันตกด้านธนบุรีจึงมีเศรษฐกิจเป็นปัจจัยดึงดูดและกระตุ้นให้เกิดการใช้ที่ดินอย่างมาก

การเติบโตทางกายภาพของกรุงเทพฯ จึง มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์และเงื่อนไขทางการเมืองและเศรษฐกิจที่แวดล้อมกรุงเทพฯ อยู่ในขณะนั้น แต่อย่างไรก็ตาม การเติบโตทางกายภาพของการใช้ที่ดินในกรุงเทพฯ

*ดูรายละเอียดเรื่องการสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ได้จาก เจ้าพระยาทิพทรงศร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร: คุรุสภา, 2503) และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 2 เล่ม (พระนคร: คุรุสภา, 2504)

และปริมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 1-3 นี้ หลวงจะเป็นผู้ที่กำหนดทิศทางการเปลี่ยนแปลงและกำหนดลักษณะการใช้ประโยชน์ของที่ดิน แต่แม้ว่าหลวงจะเป็นผู้มีอำนาจในการกำหนดเรื่องกายภาพของการใช้ที่ดินก็ตาม แต่รัฐเองก็เข้าใจ ถึงความต้องการของชุมชนในการเลือกที่จะใช้ที่ดินทำอะไร และปรารถนาที่จะสร้างชุมชนที่ไหน ดังนั้นการเคลื่อนย้ายชุมชนไปพื้นที่ที่ตนเองต้องการและเหมาะสมก็อาจได้รับอนุญาตจากหลวงได้ เช่น ลาวปากน้ำที่มีโอกาสย้ายไป พนัสนิคม ซึ่งมีลักษณะภูมิประเทศเหมาะสมกับกลุ่มชาวลาวมากกว่าปากน้ำที่พวกเขาไม่คุ้นเคย เป็นต้น

การสร้างเมืองกรุงเทพฯ ด้วยพลังการค้ากับการใช้ที่ดิน

ปัญหาเรื่องค่าใช้จ่ายในการสร้างเมืองใหม่ของรัชกาลที่ 1 เกิดขึ้นเช่นเดียวกับการสร้างธนบุรีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ค่าใช้จ่ายในสมัยต้นกรุงเทพฯ ในเรื่องการสร้างเมืองหลวงใหม่มีมากกว่าธนบุรีเพราะความพยายามที่จะสร้างกรุงเทพฯ จากความทรงจำที่มีต่ออยุธยา นั้น สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมหาศาลและต้องอาศัยแรงงานมากมาย ลำพังรายได้จากส่วยสาอากรเพียงอย่างเดียวไม่พอ ดังนั้นการแสวงหาโภคทรัพย์เพื่อนำมาเป็นค่าใช้จ่ายสร้างเมืองและการเกณฑ์แรงงานไพร่จึงเป็นเรื่องสำคัญอย่างไรก็ตาม แหล่งรายได้สำคัญของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและของรัชกาลที่ 1-3 ต่างมาจากแหล่งเดียวกัน คือ การค้าสำเภา (อดิศรหมวกพิมาย:2531) ซึ่งเป็นรายได้หลักของไทย

มาตลอดสมัยต้นกรุงเทพฯ การให้ความสำคัญกับการค้าต่างประเทศนี้เอง ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในการใช้ที่ดินภายในกรุงเทพฯ ให้มีความต่างไปจากการใช้ที่ดินในเมืองหลวงเก่าครั้งอยุธยา

ผลประโยชน์ของการค้าต่างประเทศทำให้กรุงเทพฯ ถูกพัฒนาให้เป็นตลาดการค้าสำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การออกกฎหมายห้ามการต่อเรือสำเภาในปี พ.ศ. 2327 เพื่อควบคุมอุตสาหกรรมการต่อเรือสำเภาภายในราชอาณาจักรนั้น เป็นการควบคุมอุตสาหกรรมต่อเรือให้อยู่ภายในระบบราชการ (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166, 3: 2527) ซึ่งพื้นที่การต่อเรือสำคัญในกรุงเทพฯ ได้แก่ อยู่ต่อเรือเดิมเมื่อครั้งสมัยธนบุรี คือ บริเวณปากคลองบางหลวงและคลองบางลำภู (ชัย เรื่องศิลป์, 2525) ในเอกสารไทยกล่าวว่าการค้าสำเภาสมัยรัชกาลที่ 1 ได้รับความนิยมมาก บางครั้งการค้าสำเภานั้นมีการขายเรือไปพร้อมๆ กับสินค้าด้วย ซึ่งจอห์น ครอเฟิร์ด (John Crawford) ทูตอังกฤษที่เข้ามาเจรจาทางการทูตเมื่อปี พ.ศ. 2363 เขาระบุว่า เรือสำเภาที่ต่อในสยามมีต้นทุนต่ำกว่าที่อื่น และเรือสำเภาที่แล่นไปในน่านน้ำตะวันออกกว่าครึ่งต่อชิ้นในสยามนี้เอง โดยมีชาวจีนในสยามเป็นผู้ออกค่าใช้จ่าย (John Crawford, 1967)

การต่อเรือสำเภาที่เป็นไปอย่างคึกคักนี้เอง สอดคล้องกับการขยายตัวของตลาดการค้าที่กรุงเทพฯ อย่างมาก ในสมัยรัชกาลที่ 2 กล่าวกันว่า บางปีหลวงต้องนำเงินจากการค้าสำเภามาเป็นเงินเบี้ยหวัดขุนนางอยู่เสมอ

(พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 2504) และบรรดาเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่หลายคนมีเรือสำเภาไว้ค้าส่วนตัว บางคนมีฐานะในระดับเศรษฐี เช่น รัชกาลที่ 2 ทรงเรียกรวมหมื่นเจษฎาบดินทร์ว่า "เจ้าสัว" (วอลเตอร์ เอฟ เวลล่า, 2529) ความร่ำรวยและความมั่งคั่งจากการค้าต่างประเทศทำให้ปริมาณเรือสินค้าของต่างประเทศแล่นเข้ามาจอดทำการค้าอยู่เนืองๆ พ่อค้าชาวตะวันตกเริ่มกลับเข้ามาทำการค้ากับกรุงเทพฯ มากขึ้น

ดังที่กล่าวในตอนแรกแล้วว่า การย้ายชุมชนและตลาดของชาวจีนออกไปนอกกำแพงเมืองบริเวณวัดสามปลื้มลงไปทางใต้เพื่อใช้สร้างพระบรมมหาราชวังนั้น มีนัยสำคัญในเรื่องการก่อตัวของชุมชนเศรษฐกิจใหม่ของกรุงเทพฯ ชุมชนจีนสำเพ็งแม้ว่าจะเป็นชุมชนจีนเก่า แต่พื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ใหม่ที่ได้รับการพัฒนาให้เป็นที่อยู่อาศัยและตลาดการค้าของชาวจีน ที่มีคลองโอบอ้อมและคลองตลาดเป็นหัวใจในการติดต่อคมนาคมกับแม่น้ำเจ้าพระยา และมีเส้นทางทางบกเชื่อมต่อกับชุมชนภายในตัวเกาะรัตนโกสินทร์พร้อมกันในตัว (ดูภาพที่ 6 ประกอบ) หัวใจของการใช้ที่ดินจริงๆ ของกรุงเทพฯ นอกเหนือจากพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองแล้ว ตลาดสำเพ็งเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญกับกรุงเทพฯ มากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านเศรษฐกิจ สำเพ็งเป็นพื้นที่ที่ได้รับการสร้างขึ้นใหม่ในสมัยต้นกรุงเทพฯ นี้เอง และมีหน้าที่สำคัญคือเป็นตลาดซื้อขายสินค้าขนาดใหญ่ และเป็นส่วนหนึ่งของเงื่อนไข

ในการพัฒนากรุงเทพฯ ไปสู่ฐานะของเมืองท่าตลาดการค้าต่างประเทศที่มีบทบาทสำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป (Henk C.M. Zoommer, 1987)

ชุมชนชาวจีนเหล่านี้ได้ทำให้ระบบตลาดสำเพ็งมีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ มีลักษณะของการเป็นชุมชนชาวจีนและตลาดไปด้วยในตัว โดยเป็นตลาดขนาดใหญ่ที่สุดเท่าที่ไทยเคยมีมา ชาวจีนเหล่านี้นิยมปลูกบ้านเรือนเป็นแบบจีนคือเป็นเรือนแถวติดต่อกัน และรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีของตนเอาไว้ได้ เพราะเป็นชนกลุ่มใหญ่สุดของกรุงเทพฯ และเป็นกลุ่มที่มีความสัมพันธ์กับชนกลุ่มอื่นในกรุงเทพฯ และปริมณฑล ในฐานะเป็นพ่อค้าผู้ประกอบการ (D.B. Bradley, 1870) ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่วัฒนธรรมจีนจะมีอิทธิพลสูงมากในกรุงเทพฯ และปริมณฑล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่รูปแบบศิลปะจีนมีอิทธิพลสูงต่อราชสำนักกรุงเทพฯ

ในบันทึกชาวตะวันตกร่วมสมัยทุกคนที่มีโอกาสชมตลาดสำเพ็ง ต่างประหลาดใจในการจัดพื้นที่การค้าที่มีถนนและคลองเชื่อมต่อดังถึงกัน และกล่าวว่า ตลาดสำเพ็งเป็นตลาดที่สะอาดและกว้างขวางอย่างน่าแปลกใจประการสำคัญ ตลาดสำเพ็งแห่งนี้คือแหล่งรวบรวมและซื้อขายสินค้าที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ มีสินค้าทุกอย่างที่ผลิตหรือรวบรวมมาจากแหล่งผลิตต่างๆ ของอาณาจักร และสินค้าที่นำเข้ามาจากจีนและจากพ่อค้ายุโรปมารวมอยู่ในตลาดเดียวกัน พ่อค้าต่างชาติสามารถหาซื้อสินค้าที่ตนเองต้องการได้จากที่สำเพ็ง

นี้ หมอบรัดเลย์ถึงกับเรียกสำเพ็งในขณะนั้นเป็นเมืองการค้า (a trading town) มากกว่าเป็นตลาดธรรมดา (D.B. Bradley, 1863: 87-94) การเติบโตของสำเพ็งที่มีสภาพของการเป็นเมืองการค้าและเป็นตลาดขนาดใหญ่เพียงตลาดเดียว ที่เติบโตภายใต้การส่งเสริมการค้าต่างประเทศของหลวงในสมัยต้นกรุงเทพฯ ซึ่งเมื่อเทียบกับเกาะอยุธยาในอดีตพบว่า ไม่มีลักษณะเช่นที่ว่่านี้เลย ในสมัยอยุธยา สภาพของเกาะอยุธยามีตลาดบกและตลาดน้ำภายในเกาะประมาณ 40 แห่ง กระจายไปตามชุมชนภายในเกาะโดยมีเส้นทางทางน้ำและทางบกภายในตัวเกาะเป็นเส้นทางหลักของการคมนาคม แต่ตลาดทั้ง 40 แห่งนี้ดังกล่าวเป็นตลาดขนาดเล็ก มีการซื้อขายสินค้าแบบเช้า-เย็น หรือเป็นตลาดทั่วไป* เทียบไม่ได้กับสำเพ็งซึ่งมีฐานะของการเป็นตลาดกลางที่มีการซื้อขายสินค้ากันอย่างคึกคักตลอดเวลา ยิ่งเป็นช่วงเวลาที่เรือสินค้าจากต่างประเทศเข้ามามาก สำเพ็งยังมีบทบาทสำคัญในการพาณิชย์ของไทยมากขึ้นตามไปด้วย (John Crawford, 1967) และทำให้การขยายตัวของกรุงเทพฯ ที่มีตลาดสำเพ็งเป็นตัวหลักสำคัญที่ทำหน้าที่เชื่อมสัมพันธ์เศรษฐกิจระหว่างลำน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นจุดที่เรือสินค้าจะเข้ามาจอดเทียบท่ากับตลาดการค้าหลักของกรุงเทพฯ แห่งนี้

ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นยุคที่การค้าต่างประเทศเฟื่องฟูอย่างที่สุดนั้น มีรายงานว่าในปี พ.ศ. 2385 เรือสินค้าจากอังกฤษ บอมเบย์

สิงคโปร์ ประมาณ 55 ลำ จอดทอดสมอในปากแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นระยะทางยาวประมาณ 2 ไมล์ (R.A. Moore, 1959: 238) ถ้ารวมเรือสำเภาของพ่อค้าชาวจีนเข้าไปด้วย จะมีเรือจอดทอดสมอยาวจนจรดปากน้ำ สมุทรปราการเลยทีเดียว ดังนั้นในระยะเวลาการขนส่งและซื้อขายสินค้าตามฤดูมรสุม แม่น้ำเจ้าพระยาจึงคลาคล่ำไปด้วยเรือสินค้าของนานาประเทศ และทิศทางการใช้ที่ดินสองฟากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจจึงมีอยู่มาก และทำให้กรุงเทพฯ มีสภาพของเมืองการค้าอย่างแท้จริง (R.A. Moore, 1959:238) พื้นที่เหล่านี้เป็นข้อพิสูจน์ชัดข้อหนึ่งในเรื่องของการเติบโตทางกายภาพของกรุงเทพฯ มีลักษณะกระจายไปตามสองฟากฝั่งแม่น้ำลงมาทางใต้มากขึ้น ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ให้ข้อมูลเรื่องการสร้างวัดและบูรณะวัดในเวลานั้นมีมากถึง 65 วัด ซึ่งล้วนแต่เป็นวัดขนาดใหญ่ทั้งสิ้น (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 2:2504) ซึ่งวัดเหล่านี้ส่วนใหญ่จะอยู่ในพื้นที่ของกรุงเทพฯ และบริเวณชลโดยรอบ และพบว่านอกเหนือจากวัดแล้ว บรรดาศาลเจ้าและโรงเจก็เป็นข้อมูลอย่างหนึ่งที่จะบ่งบอกถึงการใช้ที่ดินของกรุงเทพฯ ในชุมชนจีนว่ามีอยู่สูง และเริ่มมีการกระจุกตัวเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจมากขึ้นเรื่อยๆ

เมื่อรายได้หลักของกรุงเทพฯ มาจากการ

*ข้อมูลเรื่องตลาดการค้าภายในเกาะอยุธยาเหล่านี้สามารถหาอ่านได้ใน คำให้การชาวกรุงเก่า, รวบรวมและจัดพิมพ์โดย กรมศิลปากร(พระนคร: คุรุสภา, 2511)

ค้าต่างประเทศมากขึ้นเรื่อยๆ ขณะเดียวกัน กรุงเทพฯ ยังต้องคำนึงถึงความปลอดภัยและความมั่นคงของอาณาจักรที่อยู่ในระหว่างการสร้างเนื้อสร้างตัว การสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นตลาดการค้าต่างประเทศจึงมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป สอดคล้องกับพื้นที่การใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ เองก็เริ่มปรากฏให้เห็นชัดเจนภายใต้ต้นนโยบายการควบคุมจากรัฐในสมัยรัชกาลที่ 1 การสร้างบ้านแปงเมืองจำเป็นต้องอาศัยแรงงานและเงิน ซึ่งเรารู้ว่าแรงงานสำคัญมากๆ สำหรับกรุงเทพฯ ก็คือแรงงานมอญ รองลงมาเป็นชาวจีน การสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นตลาดการค้าแห่งใหม่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีผลทำให้จำนวนแรงงานชาวจีนอพยพในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นสูงขึ้นไปด้วย ในรายงานของครอเฟิร์ตระบุว่า เรือสำเภาบางลำของไทยบรรทุกชาวจีนอพยพเข้ามาแทนการขนส่งสินค้า (John Crawford, 1967)

การสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นตลาดการค้าด้วยการส่งเสริมการค้าทั้งของหลวงและของเอกชนมีอย่างต่อเนื่อง รวมถึงชักชวนให้พ่อค้าต่างชาติเข้ามาติดต่อทำการค้ามากยิ่งขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 2-3 เป็นยุคที่การค้าต่างประเทศมีความสำคัญมาก พ่อค้าชาวตะวันตกเริ่มกลับเข้ามาค้าขายกับไทยอีกครั้งหนึ่ง โปรตุเกส สงคาลอส มานูเอล ดา ซิลไวรา (Calos Manuel

da Silveira) มาเจรจาขอตั้งสถานกงสุลและโรงคลังสินค้าในปี พ.ศ. 2363 ในปลายปีเดียวกันจอห์น ครอเฟิร์ต จากอังกฤษเข้ามาเจรจาขอเป็นไมตรีทางการค้าและการเมืองกับกรุงเทพฯ แต่ตกลงกันไม่ได้ ซึ่งเงื่อนไขหนึ่งของการเจรจา คือ ไทยขอให้อังกฤษประกันว่าจะมีเรือของอังกฤษเข้าเทียบท่าที่กรุงเทพฯ ปีละไม่ต่ำกว่า 5 ลำ ต่อมาอังกฤษได้ส่ง ร้อยเอก เฮนรี เบอร์นี่ ตัวแทนของอังกฤษเข้ามาเจรจาและได้ทำสนธิสัญญาระหว่างกันในปี พ.ศ. 2369* นโยบายการแสวงหาลูกค้าที่เป็นชาวตะวันตกเพิ่มขึ้นนี้เองทำให้พื้นที่กรุงเทพฯ และปริมณฑลที่อยู่ใกล้ซิด มีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพเมื่อมีการใช้ที่ดินเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในบริเวณสองฟากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยามากขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านใต้ (ดูภาพประกอบ หมายเลข 7)

การเกิดโรงคลังสินค้าขึ้นสองฟากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและสถานกงสุลต่างๆ ของชาวตะวันตก ส่วนใหญ่มีพัฒนาการมาจากสมัยรัชกาลที่ 3 มากที่สุด พ่อค้าเอกชนชาวอังกฤษที่มีบทบาทมากที่สุดต่อการค้าไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ชื่อ นายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter) เขามีโรงคลังสินค้าขนาดใหญ่ในบริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา มีบริษัทการค้าของตนเองที่อินเดีย (R.A. Moore, 1959: 21-39) นอกจากนายฮันเตอร์แล้ว ยัง

*นโยบายการสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นตลาดการค้าต่างประเทศสำคัญของอาณาจักรและในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นี้ ผู้วิจัยได้อธิบายไว้ในงานวิทยานิพนธ์ของผู้เขียน โปรตุเกส อติศร หมวกพิมาย, "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ. 2310-2398" วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531

มีโรงคัล้งสินค้าของพ่อค้าต่างชาติอื่นๆ ปรากฏ อยู่สองฟากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย (ดูภาพ ประกอบหมายเลข 7) ในบันทึกของบาทหลวง ปาลเลกัวร์กล่าวว่า พ่อค้าสำคัญๆ ของไทย นอกจากพระเจ้าแผ่นดิน เสนาบดีผู้ใหญ่ เจ้านาย และพ่อค้าชาวจีนแล้ว ยังมีชาวมลายู ชาว อาหรับ ชาวอังกฤษ ชาวฮอลันดา และชาว โปรตุเกส ซึ่งพ่อค้าหลายคนมีโรงคัล้งสินค้า ของตนเองไว้ที่กรุงเทพฯ (ปาลเลกัวร์, 2529:305)

การสร้างกรุงเทพฯให้เป็นตลาดการค้าต่าง ประเทศสัมพันธ์อยู่กับการเมืองและระบบ ราชการของกรุงเทพฯอย่างสูง โดยเฉพาะ อย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 กลุ่มที่กุมอำนาจ ทางการเมืองในขณะนั้นต่างมีผลประโยชน์ เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจของอาณาจักร ซึ่งรวม การค้าต่างประเทศเอาไว้ด้วย ไม่ว่าจะเป็น องค์กรรัชกาลที่ 3 เอง เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) พระยาโชฎิกราชเศรษฐี (จิม) และคนอื่นๆ* ดังนั้นการอนุญาตให้พ่อค้าตะวันตกตั้งโรงคัล้ง สินค้า พื้นที่ส่วนใหญ่จะอยู่ใกล้ๆกับบ้านของ ขุนนางสำคัญเหล่านี้ โดยเฉพาะเจ้าพระยา พระคลังในฐานะเป็นขุนนางที่มีหน้าที่รับ ผิดชอบการทูตโดยตรงในฐานะเสนาบดีกรมท่า บรรดาสถานกงสุลและโรงคัล้งสินค้าของชาว ตะวันตกส่วนใหญ่ได้มาจากการพระราชทาน ที่ดินขององค์พระมหากษัตริย์ และได้รับความ ช่วยเหลือจากขุนนางผู้ใหญ่ที่มีผลประโยชน์

* บทบาทของกลุ่มเจ้านายและขุนนางในระบบเศรษฐกิจไทย ผู้วิจัยได้ศึกษาเอาไว้ในบทที่ 3-4 ของงาน "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำ สนธิสัญญาบาวริง" (2531)

ร่วมกันทางการค้า ดังเช่นกรณีสถานกงสุล และโรงคัล้งสินค้าของโปรตุเกส เมื่อแรกสร้าง ให้อยู่บริเวณด้านข้างของบ้านเจ้าพระยาพระ คลังในบริเวณที่เรียกว่า "กะฎีจีน" ต่อมาได้ พระราชทานที่ดินบริเวณบ้านองเชียงสือเดิมให้ เป็นที่สร้างสถานกงสุลโดยพระราชทานเงินให้ ขณะที่เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) บริจาคไม้ใน การก่อสร้าง ปัจจุบันก็คือ สถานเอกอัครราช ทูตโปรตุเกสประจำประเทศไทย ที่ถนนกัปตันบุช สีพระยา (กรมศิลปากร, 2528)

การสนับสนุนการค้าต่างประเทศเกิดขึ้น อย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งสะท้อนออก มาจากนโยบายชักจูงพ่อค้าชาวตะวันตกให้เข้า มาค้าขายที่กรุงเทพฯมากขึ้น ในบันทึกของ จอร์จ ฟินเลย์สัน (George Finlayson) ซึ่ง เดินทางมาพร้อมกับคณะของคروเพิร์ด กล่าว เอาไว้ว่า

นับแต่ที่พระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ 3 ขึ้นครอง บัลลังก์ ได้ทรงพยายามเอื้ออำนวยสิ่งต่างๆที่ จะช่วยเพิ่มการค้าต่างประเทศ โดยประกาศ ตั้งแต่ตอนได้รับตำแหน่งว่า ให้ลดภาษีและค่า ธรรมเนียมที่ติดต่อเรืออังกฤษลงเกือบครึ่ง หนึ่ง และทรงอนุญาตการส่งออกข้าวและซุง ไม้สัก (George Finlayson, 1826:206)

ข้อมูลข้างต้นเป็นสิ่งที่ย้ำให้เราเห็นถึง บทบาทของการค้าต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นอย่างดี การขยายตัวของการค้าต่าง ประเทศนี้เองที่ทำให้การใช้ที่ดินบริเวณสอง

ฟากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ยิ่งใกล้กับตลาดการค้า สำเพ็งมากขึ้นเท่าไร อัตราการใช้ที่ดินเพื่อผล ประโยชน์ทางเศรษฐกิจยิ่งเพิ่มมากขึ้นเท่านั้น การขยายตัวของ การค้าต่างประเทศจึงเป็น ปัจจัยที่เร่งเร้าให้กรุงเทพฯ พัฒนาการของ สังคมเมืองให้เร็วและมากยิ่งขึ้น การใช้ที่ดิน เพื่อประโยชน์สูงสุดทางเศรษฐกิจในเขตกรุงเทพฯ จึงเกิดขึ้นโดยมีนโยบายเพื่อความมั่นคงของรัฐ รองรับตลอดเวลาในสมัยต้นกรุงเทพฯ นี้

กลุ่มประชากร (Ethnic Groups) ของชุมชน และ พื้นที่ในกรุงเทพฯ และปริมณฑล

ประเด็นที่ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตไว้ก็คือ พัฒนาการของชุมชนกรุงเทพฯ และปริมณฑล เป็นพัฒนาการของชุมชนที่มีชาวไทยตั้งแต่ แรก ดังนั้นความสัมพันธ์ของชุมชนกับการใช้ ที่ดินในพื้นที่ที่อยู่อาศัยและวัฒนธรรมความ เป็นอยู่จึงมีลักษณะพิเศษกว่าเมืองหลวงเก่าที่ อยุธยา ตัวเลขประชากรที่บันทึกโดยชาว ตะวันตกร่วมสมัยสำรวจไว้ กล่าวตรงกันอย่าง หนึ่งว่า ประชากรในกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่ประกอบ ด้วยคนหลายเชื้อชาติ และยิ่งไปกว่านั้นคน ไทยในกรุงเทพฯ มีอัตราส่วนของประชากรน้อย กว่าคนต่างเชื้อชาติเหล่านี้ ดังรายละเอียด ของตารางที่ 1

กรณีของประชากรในเมืองหลวงในลักษณะ เช่นนี้เทียบไม่ได้เลยกับอยุธยา เพราะ ประชากรในอยุธยายังคงเป็นคนไทยมากกว่า ต่างชาติ หลังจากที่สมเด็จพระนเรศวรทรง อพยพคนจากหัวเมืองทางเหนือ (พิษณุโลก, สุโขทัย, ศรีสัชนาลัย) ลงมาอยุธยาในปี พ.ศ.

2127 เพื่อเพิ่มจำนวนประชากรในอยุธยาให้ มากเช่นเดิม เพราะชาวอยุธยาจำนวนมากถูก กวาดต้อนไปพม่าเหลือไพร่เพียง 10,000 คน และขุนนางเพียงไม่กี่คนที่พม่าทิ้งไว้ให้ดูแล เมืองอยุธยา (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระ ราชหัตถเลขา, 1: 2516) กรณีปัญหาเรื่อง จำนวนประชากรก็เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ในปี พ.ศ. 2318 หลังศึกอะแซหวุ่นกี้ มีการกวาดต้อนครัว เรือนจากเมืองพิษณุโลกและพื้นที่ใกล้เคียงลง มาที่ภาคกลางซึ่งรวมถึงพื้นที่ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลด้วย ซึ่งเข้าใจว่าคงมีปริมาณไม่ มากนัก ประกอบกับการสร้างกรุงเทพฯ ใหม่ จำเป็นต้องใช้แรงงานจำนวนมาก แรงงานไพร่ ไทยในระบบเองยังขาดประสิทธิภาพเพียงพอ และมีจำนวนน้อย และความจำเป็นที่ต้อง อาศัยกลุ่มคนที่ควบคุมได้ง่ายและสะดวกใน การเคลื่อนย้ายเช่น มอญ หรือลาว จึงเป็น ทางออกและทางเลือกสำคัญของผู้นำไทยใน ยุคของการสร้างบ้านแปงเมือง ประวัติศาสตร์ การควบคุมกำลังคนของรัฐไทยที่ผ่านมา ไพร่ ต่างชาติเหล่านี้ถูกควบคุมอย่างเข้มงวดด้วย ระบบการควบคุมกองทัพมากกว่าไพร่แรงงาน ปกติเหมือนกับไพร่คนไทย เพราะบรรดาไพร่ ต่างชาติจะมีการอยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อนและมี หัวหน้าควบคุมอย่างชัดเจน ซึ่งระบบราชการ ไทยมีความสะดวกในการสั่งการได้โดยตรง ประการสำคัญบัญชีรายชื่อและจำนวนไพร่ต่าง ชาติเหล่านี้มีความพร้อมและสมบูรณ์มากกว่า ไพร่คนไทยมาก ขณะที่ไพร่ไทยเองนั้นมีทั้ง ไพร่หลวงของราชการและไพร่สมของขุนนาง ปะปนกันอยู่ ดังนั้น โอกาสที่จะเรียกใช้ไพร่

ตารางที่ 1

ประมาณการประชากรกรุงเทพในสมัยรัชกาลที่ 1-4

ปี พ.ศ.	2370	2371	2378	2383	2397
ไทย	48,090	8,000	100,000	240,000	120,000
จีน	60,700	360,000	400,000	70,000	200,000
มอญ	15,000	5,000	--	--	15,000
ลาว	3,500	15,000	--	--	25,000
เขมร	1,000	2,500	--	--	10,000
ทวาย	700	3,000	--	--	--
ญวน	500	1,000	--	--	12,000
มาเลย์	2,000	3,000	4,000	--	15,000
พม่า	--	2,000	1,000	20,000	--
แขกมัวร์	1,500	--	--	20,000	--
Calies	--	200	--	--	--
คริสเตียน	950	800	--	--	4,000
รวม	133,940	410,000	505,000	350,000	404,000

ที่มา: ข้อมูลทั้งหมดมาจากเอกสารชั้นต้นของเอกสารชั้นต้นซึ่งเป็นบันทึกของชาวตะวันตกร่วมสมัย ได้แก่ Malloch(2370) Schuurman(2378) Neale(2383) Pallegoix(2397)อ้างจาก B.J. Terwiel, *Through Traveller's Eyes* (Bangkok: Duang Kamol, 1989), p. 226

ไทยในการดำเนินกิจกรรมสำคัญที่ต้องใช้แรงงาน
หลายๆ เช่น การสร้างบ้านแปงเมือง จึงเป็นเรื่อง
ยุ่งยากในยุคของการสร้างอาณาจักรขึ้นมาใหม่*

ใน ส่วนที่ 1-2 ของงานวิจัย ผู้วิจัยได้อธิบายให้เห็นแล้วว่าชุมชนสำคัญในกรุงเทพฯ และปริมณฑลเป็นชุมชนที่เป็นต่างชาติมากกว่าไพร่ไทย ไม่ว่าจะ เป็น มาลายู มอญ ลาว ญวน เขมร ตลอดจนแรงงานชาวจีนอพยพ การสร้างเมืองกรุงเทพฯ โดยอาศัยชาวต่างชาติเหล่านี้ เป็นลักษณะพิเศษของกรุงเทพฯ อย่างแท้จริง เพราะชาวต่างชาติเหล่านี้มีโอกาสน้อยมากในการเคลื่อนย้ายชุมชนไปยังที่ต่างๆ มีตัวอย่างเพียงกลุ่มลาวปากน้ำเพียงกลุ่มเดียวที่ขออพยพไปที่ดอน ซึ่งก็ได้พระบรมราชานุญาตให้ย้ายไปที่พนัสนิคมและเมืองพระรถ ซึ่งเหตุผลสำคัญคือ ชาวลาวไม่เคยชินกับการอยู่ปากแม่น้ำใกล้ทะเล และไม่สามารถปรับตัวให้เข้ากับภูมิทำเลที่ต่างไปจากวิถีชีวิตดั้งเดิมของตนเองได้ แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ชุมชนลาวเหล่านี้ยังคงต้องมีส่วนในระบบเศรษฐกิจของรัฐไทยในขณะนั้นอยู่ดี นั่นก็คือการเป็นส่วนหนึ่งของระบบการผลิตน้ำตาลทรายในพนัสนิคม ในฐานะเป็นแรงงานเพาะปลูกอ้อยในพื้นที่

เมื่อชุมชนส่วนใหญ่ในกรุงเทพฯ และปริมณฑลมิใช่ไพร่คนไทย ดังนั้นนโยบายการ

ควบคุมกำลังคนอย่างเข้มงวดจึงมีอยู่สูงใน
ระยะแรกๆ เพื่อให้ชุมชนเหล่านี้ร่วมมือกัน
ช่องสุ่มกำลังเป็นภัยกับกรุงเทพฯ ดังนั้นแม้ว่า
ชุมชนต่างชาติจะมีโอกาสได้ตั้งบ้านเรือนอยู่
ในกำแพงพระนครในส่วนที่เป็นวงแหวนนั้น
แต่ก็ไม่มีปัญหาต่อความมั่นคงแต่อย่างใด
กลับเป็นผลดีต่อกรุงเทพฯ ในการระดมพลยาม
สงคราม จะเห็นว่าเมื่อเกิดศึกครั้งใดจะมีการ
จัดทัพพลวงได้ประมาณ 10,000-30,000 คน
ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นกองทัพที่มาจากชาวมอญ
ซึ่งมีความพร้อมเพียงต่อการเรียกระดมพลอยู่
เสมอ** ซึ่งกำลังรบเหล่านี้ก็คือ ไพร่ต่างชาติ
ต่างๆ ที่อยู่ในพื้นที่ปริมณฑลของกรุงเทพฯนั่นเอง
สาเหตุของการใช้ไพร่ต่างชาติในกองทัพมาก
มีความเป็นไปได้ว่าไพร่ไทยส่วนใหญ่ถูกกวาด
ต้อนไปพม่าเป็นจำนวนมากเมื่อครั้งสงคราม
เสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310

ตลอดเวลาสงครามในสมัยสมเด็จพระเจ้า
กรุงธนบุรีและในสมัยรัชกาลที่ 1-3 มีการ
กวาดต้อนครัวเรือนเข้ามาไว้ที่กรุงเทพฯและ
ปริมณฑลตลอดเวลา ดังนั้น การเพิ่มพูนจำนวน
ประชากรในกรุงเทพฯและปริมณฑลจึงไม่เป็น
ไปอย่างธรรมชาติ ประกอบกับนโยบายเปิด
ประตูต้อนรับชาวจีนอพยพให้เข้ามาตั้งถิ่นฐาน
และประกอบอาชีพในกรุงเทพฯและปริมณฑล

*รายละเอียดเรื่องการควบคุมกำลังคน สามารถอ่านได้จาก นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, "การควบคุมกำลังคน
ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการเกณฑ์ทหาร(พ.ศ. 2325-2445)", วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

**เป็นที่น่าสังเกตว่า ทัพเรือเป็นกองทัพที่มีความสำคัญในการเดินทัพในสมัยต้นกรุงเทพฯนี้มาก ในข้อมูล
ขั้นต้นจะกล่าวถึงการใช้ทัพเรืออยู่บ่อยครั้ง โปรดดูรายละเอียดเรื่องสงครามกับการจัดกองทัพของไทยใน
สมัยรัชกาลที่ 1-3 ได้จาก พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,2,3 ของเจ้าพระยาทิพทรงศรี

ทำให้จำนวนประชากรของกรุงเทพฯมีการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และมีความเป็นไปได้สูงมากกว่าจำนวนประชากรชาวจีนที่เติบโตอย่างมากนี้มาจากการอพยพจะเป็นชุมชนที่มีจำนวนและสัดส่วนมากกว่ากลุ่มอื่นๆ จำนวนที่เพิ่มขึ้นมากมาขยนี้ เป็นข้อพิสูจน์อย่างหนึ่งว่า กรุงเทพฯมีปัจจัยเศรษฐกิจที่สามารถดึงดูดแรงงานอพยพเหล่านี้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯและพื้นที่อื่นๆอย่างได้ผลจริงๆ ข้อมูลประกอบอย่างหนึ่งที่ที่น่าสนใจเกี่ยวกับจำนวนชาวจีนอพยพในสังคมไทยก็คือ การผูกปี้ชาวจีน* ในสมัยธนบุรีมีการเก็บเงินค่าผูกปี้ชาวจีนได้ 6,495 บาท ในสมัยรัชกาลที่ 3 เก็บเงินค่าผูกปี้ได้ 699,116 บาท เป็นรายได้อันดับ 6 ของรายได้ของไทย ในสมัยนั้นโดยมีรายได้จากการค้าต่างประเทศเป็นอันดับหนึ่งจำนวน 4,599,600 บาท (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2525:192) ซึ่งการเรียกเก็บเงินค่าผูกปี้ชาวจีนแทนการเกณฑ์แรงงานในปี พ.ศ. 2365 เก็บคนละ 2 บาทต่อปี ในปี พ.ศ. 2373 เรียกเก็บคนละ 4 บาทต่อปี เราสามารถคำนวณอย่างหยาบๆได้ว่ามีชาวจีนที่ไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานอยู่ในเมืองไทยประมาณ 349,558-174,779 คน (ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์, 2523)

การเพิ่มของจำนวนประชากรที่ไม่ได้เป็นไปอย่างธรรมชาตินี้ มีผลต่อลักษณะของชุมชนและการใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑลมากพอสมควร กล่าวคือ เมื่อลักษณะของ

ชุมชนเป็นไพร่ต่างชาติมากกว่าไพร่ไทย การถูกควบคุมอย่างเข้มงวดเป็นไปอย่างปกติ ดังนั้น โอกาสการเกิดชุมชนเป็นบางเป็นกลุ่มที่มีลักษณะของการเกาะตัวเป็นกลุ่มเล็กๆ กระจายไปตามพื้นที่ จึงมีอยู่สูงในเขตปริมณฑล ในบันทึกของชาวตะวันตกกล่าวตรงกันว่า เมื่อเดินทางออกจากกรุงเทพฯไปตามแม่น้ำ จะมีบ้านเรือนตั้งอยู่เป็นกลุ่มเล็กๆ กระจายไปตามแม่น้ำ กลุ่มหนึ่งประมาณ 12-15 หลัง (B.J. Terwiel, 1989) ดังนั้น ความหนาแน่นของประชากรในเขตปริมณฑลจึงมีลักษณะเป็นกลุ่มๆ กระจายไปตามตำบล ตามแขวง ตามเมืองต่างๆ มากกว่าจะรวมกันอยู่เป็นชุมชนใหญ่ๆ ในขณะที่พื้นที่ปริมณฑลของกรุงเทพฯ บางพื้นที่ที่มีชาวจีนอพยพเข้าไปตั้งรกรากจะมีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด โดยมีกิจกรรมเศรษฐกิจการผลิตสินค้าเพื่อการตลาดเป็นปัจจัยกระตุ้นที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่ในเขตปริมณฑลที่มีการผลิตน้ำตาลทรายอย่างเป็นล่ำเป็นสัน จะมีจำนวนประชากรสูงกว่าพื้นที่ปริมณฑลอื่นอย่างเห็นได้ชัด (อดิศร หมวกพิมาย, 2531)

ในตารางที่ 2 เป็นตารางแสดงจำนวนประชากรในพื้นที่เขตปริมณฑลของกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่มีการประเมินตัวเลขโดยชาวตะวันตก ซึ่งเป็นข้อมูลจากการสังเกตและสอบถามจากกรมการเมือง และบางส่วน

*การผูกปี้ หมายถึง การเรียกเก็บเงินชาวจีนในเมืองไทยแทนการเกณฑ์แรงงาน เป็นการเรียกเก็บรายปี ด้วยวิธีการผูกข้อมือประทับตราของราชการในกรมท่า ซึ่งรับผิดชอบควบคุมดูแลชาวจีนภายในสังคมไทย ดูรายละเอียดใน ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. "ผูกปี้ : การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์". วิทยานิพนธ์มหาวิทยาลัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520

ตารางที่ 2

จำนวนประชากรในเขตปริมณฑลของกรุงเทพในสมัยรัชกาลที่ 3

พื้นที่	จำนวนทั้งหมด	กลุ่มประชากร
สมุทรสาคร	15,000	ไทย, จีน, เขมร
นครไชยศรี	10,000	ไทย, จีน
สมุทรสงคราม	12,000	จีน, ไทย
นครนายก	550	จีน, ไทย
พนัสนิคม	6,000	จีน, ไทย, ลาว
บางปลาสร้อย	6,000	จีน, ไทย, ลาว, เขมร
ตลาดขวัญ(นนทบุรี)	5,000	มอญ, ลาว, ไทย
ปากเกร็ด	6,000	มอญ
สามโคก	4,000	มอญ

- ที่มา : 1. B.J. Terwiel, *Through Travelles' Eyes* (Bangkok: Duang Kamol, 1989)
 2. ปาลเลกั๋วศ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม* พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2529)
 3. Larry Sternstin, *"Population of Siam on the Eve of European Colonisation of Mainland Southeast Asia"*, Paper presented at the International Conference on Thai Studies: SOAS, London, 1993. (Mimeographed)

จากคนในพื้นที่นั้น (B.J. Terwiel, 1989)

ในหนังสือนิราศภูเขาทองของสุนทรภู่ ซึ่งแต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2351 ได้บรรยายถึงชุมชนที่เป็นปริมณฑลของกรุงเทพด้านทิศเหนือเอาไว้ว่ามี บางจาก สามเสน บางพลัด บางซื่อ บางซอน ซึ่งในบันทึกของปาลเลกั๋วศ์เองก็ได้ระบุชื่อชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวประกอบด้วย บางจาก บางพลู บางพลัด บางโพ และตลาดแก้ว ซึ่งรู้จักในชื่อของบ้านวัดโบสถ์ บริเวณวัด

เขมาภิถาราม นนทบุรี เป็นชุมชนตลาดของชาวมอญ โดยมีลักษณะของการเป็นตลาดน้ำขนาดใหญ่ ห่างจากตลาดแก้วก็คือ ตลาดขวัญ (นนทบุรี) ปากเกร็ด และสามโคก ซึ่งล้วนแต่เป็นถิ่นที่อยู่ของชาวมอญทั้งสิ้น (ปาลเลกั๋วศ์, 2529)

ด้านทิศตะวันตกของกรุงเทพฯ คลองบางใหญ่เป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญที่จะเชื่อมคลองบางกอกน้อยของธนบุรีเข้ากับพื้นที่เขต

ปริมาณพลในแถบนี้ ได้แก่ นครไชยศรี ในนิราศพระแท่นดงรังของนายมี ซึ่งแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ระบุชื่อสถานที่ในพื้นที่แขวงเมืองกรุงเทพฯและปริมาณพลเอาไว้ ได้แก่ บ้านปือ (หมู่บ้านช่างเหล็ก) บางขุนนนท์ บางบำหรุ บางระมาด บางขวาง (เป็นชุมชนลาว) บางกรวย บางขุน บางขุนทอง บ้านจีน บ้านนายไกร บางระนุก บางคูเวียง และบางเมือง เมื่อหมอบรัดเลย์มีโอกาสเดินทางมาทางนี้ได้บรรยายภาพถึงหมู่บ้านเหล่านี้ จะประกอบไปด้วย 15-20 ครอบครัว มีการปลูกอ้อยเพื่อป้อนโรงหีบอ้อยที่ตั้งอยู่ใกล้กับชุมชนปากคลองบางใหญ่ เป็นที่ตั้งด้านภาษีสำคัญของกรุงเทพฯด้านทิศตะวันตก ซึ่งเรือที่แล่นสัญจรไปมาส่วนใหญ่เป็นชาวจีนมากกว่าคนไทย (D.B. Bradley, 1863)

ด้านทิศตะวันออกนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ซึ่งแต่งขึ้นในปีพ.ศ. 2350 บรรยายเส้นทางของแม่น้ำบางปะกง โดยผ่านคลองสำโรงในแขวงเมืองกรุงเทพฯ (เป็นคลองขุดขึ้นในปี พ.ศ. 2383) มีหมู่บ้านสำคัญๆ คือ บางพลี บางฉลอง บางกระเทียม หัวตะเข้ ในปี พ.ศ. 2384 มิซันนารีอเมริกันชื่อ สลาฟเตอร์ (M.M. Slaughter) เดินทางผ่านคลองสำโรงได้ประเมินจำนวนประชากรตามคลองสำโรงว่ามีอยู่ประมาณ 300-400 หลังคาเรือน และบริเวณคลองแสนแสบซึ่งเป็นคลองเชื่อมกับแม่น้ำบางปะกงอีกสายหนึ่งนั้น มีชาวมอญ ลาว และกลุ่มที่นับถือศาสนาคริสต์อาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก สำหรับด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ในพื้นที่ปริมาณพลที่ติดกับกรุงเทพฯก็คือ คลอง

มหาชัย สาครบุรี จะมีมอญอาศัยอยู่ประมาณ 100 หลังคาเรือน (B.J. Terwiel, 1989: 154-157)

เมื่อกรุงเทพฯและปริมาณพลเต็มไปด้วยคนต่างเชื้อชาติเหล่านี้ ปัญหาเรื่องสิทธิประโยชน์ในการทำกินบนที่ดินมีไม่มากนักและมีสิทธิเท่าเทียมกับคนไทย คือ เวลาที่ถูกเกณฑ์แรงงานเท่ากัน สามารถจับจองที่ดินรกร้างว่างเปล่าในกรณีที่ดินนั้นไม่มีการใช้ประโยชน์ติดต่อกันเป็นเวลา 3 ปี อนุญาตให้มีการปลูกสร้างบ้านเรือนในพื้นที่ของตนเองตามใจชอบ ปาลเลกัวร์ได้บรรยายสภาพของกรุงเทพฯในสมัยรัชกาลที่ 3 เอาไว้ว่า

ตัวเมืองอันประกอบด้วยป้อมและประตูเมืองหลายต่อหลายประตู ยอดนาคคูลของพระที่นั่งอันเป็นทรงจตุรมุข กับอาคารแบบต่างๆ แบบอินเดีย จีน และยุโรป การแต่งกายของชนนานาชาติ เสียงมโหรีปี่พาทย์ เสียงร้องรำละคร อากาเรเคลื่อนไหวของชีวิตที่คลาคล่ำในเมืองใหญ่ ล้วนเป็นสิ่งที่ชาวต่างประเทศจะได้ประสบพบเห็นด้วยความแปลกตาอันยิ่ง (ปาลเลกัวร์, 2529:55-56)

ความคิดดักขของเมืองกรุงเทพฯที่อุดมไปด้วยชุมชนต่างชาติเหล่านี้ สอดรับกับการกำหนดพื้นที่ที่อยู่อาศัยภายในกรุงเทพฯเพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ บันทึกของชาวตะวันตกจำนวนมากมักบรรยายภาพของกรุงเทพฯว่า เป็นเมืองที่มีความหลากหลายของวัฒนธรรมซึ่งมีลักษณะของ Cosmopolitan Society ซึ่งลักษณะเช่นนี้ย่อมเกิดขึ้นกับเมืองที่มีการเติบโตทางเศรษฐกิจสูง และมีนโยบายเปิดรับต่างชาติเข้ามาเป็นส่วนหนึ่ง

ของเมือง

ในงานวิจัยของ B.J.Terwiel เขาได้วิเคราะห์สภาพของกรุงเทพฯในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 19 ว่ามีความเป็นสังคมเมือง (Urban Society) ค่อนข้างสูง โดยอาศัยข้อมูลจากรายได้ของเมืองที่ได้จากการจัดเก็บอากรบ่อนเบี้ย และอากรสุรา ซึ่งเป็นอากรที่มีการเรียกเก็บในเขตเมืองใหญ่ๆ มาเป็นตัวแปรที่ใช้คำนวณประชากรและสังคมวัฒนธรรมของชาวเมืองกรุงเทพฯในอดีต พบว่ากรุงเทพฯเป็นเมืองที่มีรายได้จากอากรทั้งสองมากที่สุด ซึ่งลักษณะเช่นนี้ย่อมหมายความว่า การพาณิชย์ของกรุงเทพฯเป็นไปอย่างคึกคักและต่อเนื่อง มากพอที่ชุมชนจะจับจ่ายเงินซื้อความสุขจากเครื่องดื่มและการพนัน (B.J.Terwiel, 1989: 214-220)

สภาพการเติบโตของกรุงเทพฯจากการพิจารณาเรื่องการใช้ที่ดินเป็นหลัก จึงสัมพันธ์อยู่กับชุมชนที่มีลักษณะของการใช้ที่ดินแตกต่างกันออกไป เราทราบดีว่า ชาวจีนซึ่งเป็นชนส่วนใหญ่ของ กรุงเทพฯมีการประกอบอาชีพด้านการค้ามากกว่าอย่างอื่น ๆ ดังนั้นสภาพเป็นเมืองการค้าของสำเพ็งจึงมีโอกาสขยายบทบาททำให้กรุงเทพฯเป็นเมืองทำการค้าต่างประเทศที่สำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในเวลานั้น และสรรคสร้างกรุงเทพฯสู่ความเป็นเมืองพาณิชย์อย่างเต็มตัวในเวลาต่อมา

บทสรุป

การใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 1-3 เป็นผลสืบเนื่องมาตั้งแต่

สมัยปลายอยุธยาจากสภาพของการใช้ที่ดินเพื่อการค้าในฐานะเป็นเมืองท่าด้านภาษีของอยุธยาโดยตลอด ทำให้ชุมชนที่อาศัยอยู่เกี่ยวข้องและสัมพันธ์แนบแน่นอยู่กับการค้าต่างประเทศ เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเลือกธนบุรีเป็นภูมิทำเลของศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ ด้วยวิสัยทัศน์ของผู้นำที่มีประสบการณ์ต่างไปจากผู้นำไทยรุ่นก่อนๆ ทำให้สภาพการใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯและธนบุรีถูกใช้และรองรับนโยบายเพื่อความมั่นคงและผลประโยชน์ทางการค้าต่างประเทศควบคู่กันไป

เมื่อรัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯให้สร้างกรุงเทพฯเป็นราชธานีแห่งใหม่ในปี พ.ศ. 2325 การสร้างบ้านแปงเมืองกรุงเทพฯ โดยจำลองแบบเกาะกรุงศรีอยุธยามาเป็นเกาะรัตนโกสินทร์จึงเกิดขึ้น การเลียนแบบการสร้างเมืองหลวงเก่าอยุธยาแสดงนัยสำคัญของการใช้ที่ดินในสมัยนั้น การใช้ที่ดินเพื่อความมั่นคงกับการแสวงหาประโยชน์จากการค้าต่างประเทศยังคงมีอยู่ตลอดเวลาและมีความกระชับมากยิ่งขึ้น การกำหนดปริมณฑลเป็นวงแหวนล้อมรอบเกาะรัตนโกสินทร์ด้วยชุมชนไพร่ต่างชาติทั้งหลายเป็นนโยบายหลักของการใช้ที่ดินของกรุงเทพฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวมอญ กลุ่มชนที่มีบทบาทสำคัญมากต่อการสร้างบ้านแปงเมืองกรุงเทพฯในสมัยรัชกาลที่ 1-3 ตลอดจนเป็นแนวป้องกันข้าศึกให้กับกรุงเทพฯในยามศึกสงคราม นโยบายเปิดรับชาวจีนให้เข้ามาอาศัยในกรุงเทพฯมากขึ้นเพื่อเป็นแรงงานทางเศรษฐกิจ ชาวจีนขยายบทบาทเป็นพ่อค้าผู้ประกอบการมากขึ้นๆ จนกลายเป็นชนกลุ่ม

ใหญ่สุดของกรุงเทพฯ สำเพ็งซึ่งเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของชาวจีน มีสภาพของการเป็นศูนย์กลางการค้าของกรุงเทพฯ ทำหน้าที่ตลาดนัดซื้อขายสินค้าที่ใหญ่ที่สุดของอาณาจักร และพัฒนากรุงเทพฯในสมัยรัชกาลที่ 3 ให้เป็นตลาดการค้าที่ใหญ่ที่สุดของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในภาคพื้นทวีป ดังนั้น การสร้างบ้านแปงเมืองด้วยพลังการค้าต่างประเทศจึงเป็นบทบาทหลักของการใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลมาโดยตลอด ภายใต้นโยบายเพื่อความมั่นคงของรัฐ

กรุงเทพฯและปริมณฑลเป็นพื้นที่ที่อุดมไปด้วยไพร่ต่างชาติและชาวจีนมากกว่าไพร่ไทย ทำให้การเติบโตของกรุงเทพฯในแง่ความเป็น

สังคมเมืองมีลักษณะของการผสมผสานวัฒนธรรมของแต่ละชุมชนเข้าด้วยกัน โดยมีการพาณิชย์ของอาณาจักรเป็นตัวผสานเริ่มปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน

การกระจุกตัวของการใช้ที่ดินตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาของกรุงเทพฯ การเป็นศูนย์กลางตลาดการค้าของสำเพ็ง กลุ่มชนต่างชาติต่างๆภายในกรุงเทพฯและปริมณฑลเปรียบเสมือนตัวแสดงของประวัติศาสตร์การใช้ที่ดินภายในสังคมไทยที่มีความสัมพันธ์สืบเนื่องกันมาโดยตลอดเวลาของพัฒนาการของการสร้างกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่หลังกรุงศรีอยุธยาสิ้นสุดลงในปี พ.ศ.2310

บรรณานุกรม

- กิตติ ตันไทย. "คลองกั๊บบระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ.2367-2453)", วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- คำให้การชาวกรุงเก่า. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย กรมศิลปากร. พระนคร: คลังวิทยา, 2510.
- ชัย เรื่องศิลป์. *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย พ.ศ. 2325-2453*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2525.
- ณัฐภัทร จันทวิช. "ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อยุธยาตอนปลายและธนบุรี". ใน *สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช*. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. กรุงเทพฯ: ศรีบุญพับลิเคชัน, 2529.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, 2529.
- _____. *ปากไก่อและใบเรือ*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2522.
- นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325-2445)". วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- ทิพกรวงศ์, เจ้าพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. พระนคร: ครูสภา, 2503.
- _____. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2*. พระนคร: ครูสภา, 2504.
- _____. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3*. 2 เล่ม. พระนคร: ครูสภา, 2504.
- ประชุมนิราศสุนทรภู่และของบุตรกับของศิษย์*. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย จันท์ ขำวิไล. พระนคร: 2501.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2405-2411*. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย กรมศิลปากร. ธนบุรี: ดำรงธรรม, 2511.
- ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จ.ศ.1166*. 3 เล่ม. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, 2529.
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา*. 2 เล่ม. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย กรมศิลปากร. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2516.

- “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ”.
 ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 65. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย กรมศิลปากร.
 พระนคร: เดลิเมิ้ล, 2480.
- สุวิทย์ อธิศาสตร์. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้า
 ตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2310-2394)”. กรุงเทพฯ:
 สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2525. (อัดสำเนา)
- ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. “ผูกปี้ : การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัย
 กรุงรัตนโกสินทร์”. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520
- ศิลปากร, กรม. 470 ปี แห่งมิตรสัมพันธ์ระหว่างไทยและโปรตุเกส. กรุงเทพฯ: หัดถศิลป์,
 2528.
- อดิศร หมวกพิมาย. “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลง
 ตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาบาวริง”. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต
 คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531.
- Adisorn Muakpimai. “Ayutthaya and Bangkok : Urban Civilization in Historical
 Comparative Perspective”. Paper presented at the International
 Conference on ThaiStudies, London, SOAS, 5-9 July 1993.
 (Mimeographed.)
- Rong Sayamanon. *An Outline of Thai History*. Bangkok: Thai Wattana Panich, 1963.
- Bradley, D.B. “Excursionist’s Guide to the East Coast of the Gulf of Siam”, *Bangkok
 Calendar*, 1863, pp. 87-94.
- _____. “Description of the City of Bangkok, as it appeared in 1836”, *Bangkok
 Calendar*, 1870, pp. 132-136.
- Crawford, John. *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China*. Kuala
 Lumpur: Oxford U. Press, 1967.
- Finlayson, George. *The Mission to Siam and Hue, the Capital of Cochin China, in the Years
 1812-1822*. London: John Murray, 1826.
- Hong, Lysa. “The Evolution of the Thai Economy in the Early Bagkok Period and
 Its Historiographies”. Ph.D. diss., University of Sydney, 1981.
- Malloch, D.E. *Siam : Some General Remarks on its Productions, and particularly on
 its Imports and Export*. Culcutta: The Baptist Mission Press, 1852.

- Moore, R.A. "An Early British Merchant in Bangkok". *Journal of Siam Society* 11(July 1914):21-39.
- Office of Prime Minister. *Foreign Records of the Bangkok Period up to A.D.1932*. Bangkok: Aksornsamai Press, 1982.
- Terwiel, B.J. *Through Travellers'Eyes*. BAngkok: Duangkamol, 1989.
- Wright, Arnold.(edt.) *Twentieth Century Impression of Siam*. London: Lloyd Greater Britain Publishing Co., 1908.
- Zoomers, Henk C.M. "The NHM and Siam : The Second Trade Mission to Bangkok in 1857". Paper presented at the International Conference on Thai Studies, Canberra, The Australia National University, 3-6 July 1987. (Mimeographed.)